Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

№ 177 (14899) 1992 чылдың сентябрь 12, суббота

Солунга ат салган шагы 21.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ЧОННУ КЫЙГЫРГАН

Улуг-Хемде «Чааты» совхозтуң дирекциязы Чодураа суурнуң чурттакчыларынга чоокта чаа кыйгырыгны үндүрген. Ында бижип турары болза: «...Өртек-үне ам-даа улгадыр. Адыш ишти тарааның үнези талыя бээр. Чаа дүжүт соонда хлеб өртээ улам аартаар чадавас. 1992 чылда өстүрүп алганывыс тараа болгаш мал чеми культураларын ажаап алгыже чедир сыпта тарааны мал-маганга бастырбайн, камгалап алырынче силерни кыйгырып тур бис... Тараавысты мал-маган аксынче чорутпайн, сы бастырбайн, боттарывыс четче ажаап алыр болзувусса, чиик өртектиг хлебтиг болур бис.

...Хуу аъттыг улустар тараа тараан шөлдерин кадаржыңар! Баштайгы дээрезинде шаңнал кылдыр кижи бүрүзүнге совхозтан бир-бир шоодай далганы бээр».

«Чааты» совхозтуң бо харыысалгалыг берге үеде мындыг кыйгырыгны үндүргени чүгле чодураажыларга эвес, харын республиканың бүгү чурттакчыларынга кончуг чугула кыйгырыг апаар дээрзи чугаажок.

Бистиң корр.

«ДЕЛЕГЕЙ ДҮВҮРЕЛИНИҢ» ТӨЛЭЭЗИ ТЫВАГА ЧОРААН

«Делегей дүвүрели» деп организацияның чөрүлдээлер шиитпирлээриниң талазы-биле албанының Россия болгаш Чөөн Европа программазының администратору, профессор Стефан Сулливан Тывага таныжылгалыг аян-чорукту сентябрь эгезинде кылгаш барган. Ол организация мурнундагы ССРЭ-ниң девискээрин бүрүнү-биле, ооң иштинде Тыва база, националдар аразында иштики чөрүлдээлерниң боор болур черлериниң данзызынга киргени хараадаңчыг. Ол организацияның төлээлекчилери Чечняда, Татарстанда, Закавказьеде болгаш мурнундагы ССРЭ-ниң өске-даа девискээрлеринде шагда-ла ажылдап турар.

«Делегей дүвүрели»— чазактардан хамаарылга чок делегей организациязы. Ол 1985 чылда тургустунган. Ол дээрге Великобританияда болгаш Нидерландыда бүрүткеттинген ачы-буян чедирер фонд боор турар. Ооң кол сорулгазы болза иштики чөрүлдээлерни шиитпирлээринге, өжээннешкек талаларны эптештиреринге чугаалажыышкыннарны ажыглап салдар чедирери, а ол ышкаш гуманизм база кижиниң эргелериниң талазы-биле делегей стандарттарын болгаш нормаларын калбартырынга база сагыырынга салдар чедирери. «Делегей дүвүрели» КНО-ның Экономиктиг болгаш социал айтырыглар талазы-биле чөвүлелиниң ийиги чергелиг консультативтиг эргелиг.

«Делегей дүвүрели» делегей харылзааларында принципиалдыг чаа инициатива болур. ол чазакка хамаарышпас организацияларның чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээринге база оларның баш удур болдурбазынга ролюн тодарадыр болгаш боттандырар уг-шиглиг. Ол организация кайы-бир тус-тус кижилерниң эвес, а бөлүктерниң эрге-ажыынга дээп турар ындыг чөрүлдээлерни шиитпирлээринге салдар чедирер. Кайы-бир чурттуң девискээринге күчүлээшкинниг чөрүлдээлер болу бээрге ында кирип турар талаларның аразынга чугаалажыышкыннарның эгелээри дээш хемчеглерни алыр. Ооң аңгыда делегей инициативаларының дузазы-биле ындыг чөрүлдээлерни болдурбазы дээш хемчеглерни алырын бодунуң сорулгазы кылдыр көрүп турар.

Амгы үеде ооң программазында кирип турар угланыышкыннар: Африка: Чөөн Африка, Мурнуу Африка; Америка: Төп Америка; Азия: Мурнуу-Чөөн Азия; Европа: Европада расизм. Ажылдап, сайгарып турар темалары: чөрүлдээлерниң баштайгы демдектери, чөрүлдээлерниң киржикчилериниң сагылга-чурумунуң кодекизи. Амгы үеде мурнундагы ССРЭ болгаш Мурнуу Африкада күштеп-күчүлээшкин талазы-биле программалар ажылдап кылдынып турар.

«Делегей дүвүрели» бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларын боттандырар дээш кайы-кайызынга-даа хамаарышпас, нейтралдыг турушту быжыы-биле сагыыры чугула: кижиниң эргелериниң талазы-биле делегей стандарттарынга, гуманизмниң принциптеринге бердинген болуру, кандыг-даа чөрүлдээниң бүгү киржикчилеринге хамаарыштыр баш удур буруудадыр база агартыр туруш чок болуру чугула. «Делегей дүвүрелин» дыка хөй делегей болгаш национал албан черлери, ооң иштинде хөгжүлде талазы-биле агентилелдер, ачы-буян фондулары, хүрээлер болгаш Европа ниитилежилгези акшаландырып турар.

Организацияның удуртулгазын делегей чергелиг чөвүлел удуртуп турар, ооң составында аңгы-аңгы чурттардан янзы-бүрү мергежилдиг кижилери кирип турар: Рудольфо Стевенхейген (организацияның даргазы, Мексика), архиепископ Десмонд Туту (дарганың оралакчызы, Мурнуу Африка Республика), Асборн Эйде (Норвегия), Ниил Макдермот (Швейцария), Н. Барни Питьяна (Великобритания), Николь Кестьо (Франция), Френсис Д' Суза (Великобритания), Тео Ван Бовен (Нидерланды), Петер Валленстин (Швеция), Стенли Волперт (АКШ), Эндрю Янг (АКШ).

Тывага чоруп турар үезинде профессор Сулливанны Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол хүлээп алган. Аалчы республикада политиктиг байдалды, националдар аразында харылзааларның байдалын, Тываның төөгүзүн сонуургаан. Президентиниң чөвүлекчизи ооң сонуурган, айтырган айтырыгларының талазы-биле тодаргай чугаалап берген. Ол ышкаш аалчы ТДЛТЭШИ-ниң удуртулгазы-биле, эртемденнери-биле, Тываның хөй-ниити база политиктиг организацияларының, шимчээшкиннериниң чамдык удуртукчулары-биле ужурашкылаан.

С. Сулливан В. Б. Багай-оолдуң үделгези-биле Каа-Хем районнуң чамдык чурттакчылыг черлеринге четкен. Делегей организациязының төлээлекчизинге тыва, орус чурттакчылар холуй чурттап турар ындыг черлерге чедери чугула турган. Сарыг-Сеп, Ильинка болгаш өске-даа суурларга профессор Сулливан чагыргаларның, кедээ Советтерниң даргалары-биле чугаалажып, аңгы-аңгы националдыг кижилерниң сеткил-хөөнүн сонуургап, айтырылаан. Улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң даргазы Ш. Серээдар-биле ол база ужурашкан, аңаа районда националдар аразында харылзааларның ниити байдалын таныштырып чугаалаан.

Аалчы Тываның бойдузунуң каас чаражын, үреттиниг, хол дегдинмээн чаагайын магадаан. С. Сулливан Тывада политиктиг база националдар аразында харылзааларның байдалының дугайында тодаргай боттуг медээлерни алган. Ол Россияның ХКД-ниң, харын-даа Барыын чүктүң чамдык массалыг информация чепсектеринге үнүп турган чүүлдерниң боттуг байдалга дүүшпезин демдеглээн. Байдал кандызын ол карак-биле көрүп бүзүрээн.

«Делегей дүвүрели» деп организацияның төлээлекчизи Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи В. Б. Багай-оолду бо чылдың төнчүзүнде болур делегей конференциязынче чалаан. Чоорту Тывага ол организацияның эксперттериниң бөлүүнүң кээри көрдүнүп турар.

(Бистиң корр.).

РЫНОК КЕЛДИ: хуужудулга чектерин канчаар бис?

ЧЕК-БИЛЕ ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат-биле ужуражып чугаалашкаш, алыр бодаан интервьюмнуң темазы эге баштай көңгүс өске турган. Ынчалза-даа ооң-биле дугуржу бээримге, амгы үеде бир кончуг чугула нарын айтырыг—хуужудулга чектериниң дугайында чугаалажыр күзелин ол илереткен. Ынчангаш хоорай чагыргазының чаа даргазы-биле баштайгы интервьюустуң темазы—хуужудулга чектериниң дугайында болган.

Бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп Россия Федерациязының чурттакчы бүрүзүнге номиналдыг (акша-биле илереттинген) өртээ 10 муң рубль үне-хемчээлдиг хуужудулга чектери бээр дугайында чугаа тарап эгелээрге, бистиң чамдыктарывыс байыырывыс ол-дур деп-даа бодап илегээн, өскелеривис ооң өртээниң эвээжинге өкпелеп-даа турар, а үшкүлеривис ооң дугайында орта дыңнаваан-даа болгай. Ол чектерни «ваучер» деп чаа сөс-биле адап турарын номчукчулар база эскерген боор. Чогум черле ол хуужудулга чектери-биле чүнү канчаарыл? Хоорай чурттакчыларынга чектерниң үлелгезин канчаар организастаарыл? З. Н. Сат-биле чугаавыс бо айтырыгларны долгандыр-ла болган.

Бистиң солунувуста хуужудулга чектериниң дугайында дүрүмнү база парлаан. Ооң ол чек деп чүвениң ужурутказын болгаш ону херекке албайн барып болбас дээрзиниң ужу-кыдыын билип-ле алган боор бис. Ол дүрүм ёзугаар алырга, ук чектерни киирип турарының кол-ла сорулгазы — Россия Федерациязының хамаатыларынга күрүне өнчүзүн дамчыдып бээри. хуужудулгаже хөй-ле кижилерни хаара тудары болуп турар. Ону холга тутсуп бергени дээш комиссия чыылдазы дээр төлевирни — 25 рубльди база бээр бис. Бо үндүрген чектер 1 чыл 1 ай иштинде — 1992 чылдың декабрь 1-ден 93 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг болур. Ол хуусаа эртерге чек күш чок каар: ол үе иштинде холунда үнелиг саазынныны таарыштыр сайгарып, ажыглап чадап кагзынза, бодуң шоруң— аксын туттунуп чыдып каар сен. Чектерни организациялар болгаш бүдүрүлгелер (садыг черлери) барзансараан ачы-дуза чедирилгези болгаш өске-даа ажылдар дээш төлевир орнунга ажыглап болбас деп көрген.

Ам хоорай чагыргазының даргазы-биле чугаавысты номчукчуларга саналдадым.

— Зоя Назытыевна, хуужудулга чектерин чогум черле кымнар алыр эргелигил?

— Россияның улуг-бичии чурттакчы бүрүзү, ооң иштинде бо чылдың август 24-ке чедир төрүттүнген чаш уруглардан бээр алыр эргелиг. Шериглер, студентилер, пенсионерлер дээш, чоннуң бүгү-ле категориялары ону алыр апаар.

— А хоругдал адаанда чыдар кижилер, ол ышкаш бажың-балгат чок, тояап чоруурлар (бомжи) болгаш бодунуң кылыгларын хайгаарап шыдавас психиктиг аарыг кижилер чек алыр бе?

— Олар база алыр. Психиказы аарыг кижилерге оларның азыракчы хайгааракчылары чогуур документилер ёзугаар ап бээр. Баш удур истелге үезинде хоругдаттырып каан кижилер база алыр. Чүгле олар бүзүредилге бижиин изоляторнуң удуртулгазынга азы өг-бүлезинге бижип бээр апаар. Ол ышкаш чуртундан дескеннерниң чек алыр эргезин кым-даа казываан. А чаш уруглар бажыңнарында азырадып турар ада-иези чок уруг-дарыгта чектерни ук албан черлериниң удуртулгазы юридиктиг эрге ёзугаар ап бээр хүлээлгелиг.

— Артык-артык чектер ап алыр дээш кажарлаашкыннар турбас деп магадылал бар бе? Чижээ, чоокта чаа Кызылга бажың чоктар ниитилелиниң тургускан айтырыын сайгарып турар үеде чамдык кижилерниң 2-3 паспорттуг болганы илереп келген болгай.

— Ол дугайында баш бурунгаар чугаалаары берге. Бо хүннерде бистиң хоорай чагыргазында тургустунган тускай комиссия хоорай чурттакчыларының данзызын кылып турар. Кончуг берге ажыл ол. Ону сентябрь 15-ке чедир ийи хоолгалыг тургускаш, комиссия бирээзин бодунга арттырып алгаш, ажаалга банкыларынче дужаап бээр хүлээлгелиг. Ийиги данзы ёзугаар контрольду чоргузар апаар.

— Бир эвес чамдык улус ук данзыга кирбейн база канчаарыл? Мындыг таварылгалар сонгулаалар үезинде чеже-даа болуп турду чоп, Зоя Назытыевна.

— Ону болдурбас дизе, кижилер паспорттарын болгаш уругларының херечилелдерин алгаш, хоорайның эргиде сонгулда участоктары турган черлеринге чеде бээр, аңаа бистиң кижилеривис ажылдаар. Данзы ёзугаар кижи бүрүзү чурттап турар черниң аайы-биле ажаалга банкызындан демги чекти алыр.

— Че харын, ону ап алган дижик бис, холга өртек-үнелиг саазын кирген-дир. Ооң-биле чүнү канчаар ужурлуг бис?

— Чекти күрүне өнчүзүн хуужударынга киириштирер. Бодуну-биле чугаалаарга, кайы-бир орулгалыг бүдүрүлгеге черинге чекти берип каарга, ооң үлүүн акшалыг орулга кылдыр алыр аргалар тургустунар.

Баштай-ла ол чекти кижи бодунуң ажылдап турары бүдүрүлгезинге салып болур, а ол бүдүрүлге чери бодунуң өртээниң чүгле 35 хуузун чектер-биле дуглаар эргелиг. Азы өскээр чугаалаарга, чектерни сан-түң чок ап болбас дээни ол. Ийиги вариант ёзугаар кижи чегин Россияның болгаш Тываның кайы-даа бүдүрүлгезинче киирип каар аргалыг. Бир эвес кижи ол чегин боду чааскаан кандыг-бир орулгалыг бүдүрүлгеже киир салып шыдавас хире болза, ол оозун инвестиция фондузунче дужаапкаш, ону даңчыштыр таарыштыр байлаттырып ап болур. А ук инвестиция фондузу чектерни чыып алгаш, кайы-бир орулгалыг бүдүрүлгеже салып бээр ийикпе, азы чаа бүдүрүлге черин туттурарынга киириштирер.

Бодунга бо вариантыларны таарымча чок деп санаар кижи болза, ол чегин садыптып болур. Чектерни садыптардаа, азы садып алыр-даа эрге кижи бүрүзүнде кызыгаар чок бар. Ынчалза-даа мындыг чүүлдү билип алза чогуур— бөгүн ол чектиң өртээ 10 муң, а соң-даарта ооң өртек-үнези оон-даа улгадып болур. 10 муң рубль дээрге күрүнениң кол фондуларын (бүдүрүлгелерин, чепсек-херекселдерин) эрги өртээ-биле санап кааны-дыр, амгы үеде оон чаа эде санаашкынын чорудуп турар болгай. Эде санаашкынының соонда ол чектерниң өртээ чүс-чүс муң рубльге деңнежип кээп болур. Ынчангаш чектерни улус хуу кижилерге эвээш —10 муң рубльге сада бербес болза эки. Ынчаар болза бистиң чектеривис өске регионнарже чоруп каар...

— Ынчаарга, Зоя Назытыевна, Кызыл хоорайның кайы бүдүрүлгезинче чектеривис садып ап болур бис?

— Хоорайда, ажы-биле чугаалаарга, бүдүрүлгелер чок болуп турар чүве-дир, чүгле пассажирлер АТБ-зинден болгаш АТБ-2-ден өске. Артканы шупту — республика өнчүзү. Безин чадаарда хоорайның сүт заводу республиканың болу берген, хлеб заводу баштай бистиң турган, ам база республиканыынга хамааржы берген. Оода чадаарда «Саян» универмагы хоорайның эвес...

— Республикада орулгалыг бүдүрүлге бар эвес. Ынчаарга Россияның бүдүрүлгелеринче канчап орук тып алыр улус бис?

— Чүгле инвестиция фондузун таварыштыр ол бүттүнүп болур-дур-ла.

— Чамдык улус ол чектер-биле бажың-балгат садып алырынга идегеп олурар болгай...

— Бажың-балгат, машина-техника, муниципалдыг бүдүрүлгелер, шымчевес эт-хөреңги садарынче чектерни киириштирип болбас. Чүгле Россияның болгаш Тываның күрүне өнчүзүн хуужудуп алырынче киириштирер.

— Бөлүк чек тудукчулары мөөңнежип катчып алгаш, магазин азы бүдүрүлге черин садып ап болур ышкажыл?

— Чүгле болурдан, харын чектерни берип турар ужуруу-даа ол. Чүгле бүдүрүлге өртээниң 35 хуузун чек-биле дуглап болур дээрзин сагындырайн.

— А артканын бүдүрүлге ээзи болур күзелдиг кижи ужулгаш төлээр апаар-дыр. Черле бо бүгүнүң ужур-мажыры тывылгыже хөй-ле суглар ага бээр хире чүве эвеспе оң. Ынчангаш парлалга таварыштыр чоңга хөй тайылбыр чорудары негеттинип турар-дыр.

Кызыл хоорайның мэр-чагырыкчызы-биле чугаавыс ол орта доозулган, дарга чазак хуралынче далажы берди. А бистиң мурнувуста чектерни канчап орулгага чедирип алырының айтырыы туруп келген. Баштайгы дээреде чегивисти кайы-бир хуу кижилерге, бизнесменнерге, хуу фирмаларга сири-кавы далажып сада берген херээвис чок хире-дир. Ооң өртээ 10 муңдан 200-300 муң чедир өзе берип болурун канчап билир. Кончуг саарлыкчы-сайгарлыкчы кижилер чектерни четтикпейн манап турар хевирлиг. Олар 10 муң рубль-биле эндере саткылап алгаш, соң-даарта чектерден акша саап ижерин бодап турар чадавастар. А бистер база-ла олардан дорайтавайн, кажархыныырывыс-биле чектеривистен чүс-чүс муң орулгалыг болурун бодаалыңар. Шынап-даа болза, назыывыс иштинде таанда 10-на муң хире өнчү ажылдап алган болур эвес бис аан.

Надежда ЭРГЕП.

ХУУЖУДУЛГА АКШАЗЫ: шупту улустарга бир дең

Хуужудулга чектериниң принциви — ону бүгү кижилерге бир дең түңнү тыпсып бээри болур. Оларның бирээзиниң-не өртээн чазак чери 10 муң рубль кылдыр доктааткан. А оларны Россияның бүгү хамаатыларынга, оларның улуг-бичиизи-даа хамаанчокка бээр дээн. Чүге дээрге күрүнениң национал эртине-байлаа — бүдүрүлгелерни, эт-хөреңгини хуужудуп, садарынга дең эргелиг киржир сорулганы салып турар. Херек кырында алыр болза, чектер дээрге хуужудулганың онзагай хевирлиг акшазы-дыр. Ынчалза-даа оларны тудуп алгаш, аңаа-ла магазинге баргаш, хлеб, сүт садып алдынмас-ла харын. Ол акша-биле хуужудуп турар бүдүрүлгелерниң акцияларын болгаш өске-даа эт-хөреңгилерин садып алыр эргени берип турар-дыр. Өскээр чугаалаарга ол болза чүгле күрүнениң хуужудуп садып турар эт-хөреңгизин садар рынокка ажыглаар акша-дыр.

Хуужудулганың акшазы болур ындыг чектер бир дөмей өртектиг дээрзи билдингир. Ооң аңгыда, оларның күштүг болур хуусаазы кызыгаарлаттынган — чүгле 1993 чылдың төнчүзүнге чедер болгай. Хуужудулга чектериниң аңаа акша-биле дөмейлежип турар чүүлдери база бар: оларны садып-даа, дөргүл-төрел аайы-биле дамчыдып болгаш аңаа-ла белекке-даа бериптип болур. Моон алгаш көөрге, силерниң боттарыңарның хуужудулга чегиңерни канчаарын боттарыңар баш мииңир апаар-дыр силер.

Чижээ, силер күрүнениң хуужудуп турар бир бүдүрүлгезиниң акцияларын (хуужуткан бүдүрүлге орулгазындан улуг акша алырының үнелиг саазыны — **очул**) садып алыр дээн дижик силер. Баштай-ла билип алыр чүүл болза, хуужудулга чектери-биле ындыг акцияларны садып алыры силерге дораан-на орулга бербези болур. Ол колдуунда-ла өске сорулгалыг — акцияларны садып алыры дээрге-ле бодунуң азы өске-даа бүдүрүлгениң ээзи апаар арганы алыры-дыр. Бо таварылгада хуужудулга чегин ооң доктааттынган — номиналдыг өртээ-биле ажыглап болур. Чүге дээрге ооң рынок өртээ 10 муң рубльден эвээш-даа боор болур.

Бо бүгүден алгаш көөрге, силерниң садып алган акцияларыңарның бээр дивидендилери, тодаргайлаарга орулгазы хуужуттунган бүдүрүлге чериниң кайы хире орулгалыг ажылдаарындан хамааржыры ам билдингир-дир. Ооң ужурундан чектер ээлери боттарының билири бүдүрүлгелериниң акцияларын садып албайн, а дең-дески, орулгалыг ажылы-биле сурагжаан бүдүрүлгелерден үнелиг саазыннарны садып алырын оралдажыр кижилер хөй апаар чадавас. Ындыг орулгалыг бүдүрүлгелерниң акцияларын фонд биржазындан садып ап болурун билип алыры чугула. Ынчалза-даа фонд биржаларының ажык-дузазын кижи бүрүзү ажыглап шыдавас, чүге дээрге оларны кижи бүрүзү кайдаазын билбес болгаш амдызында саны дыка эвээш боор турар. Ооң-биле кады бүдүрүлге бүрүзүнүң акциялары кайы хире идегелдиг болурун, олар чоокку үе иштинде ядарап-хоозурай бээр бе дээрзин баш удур билип алыры база берге болур-дур Чогум-на ооң ужурундан, хуужудулга чектериниң ээлери ону билип алыры-биле инвестиция фондуларындан барып айтырып алыры таарымчалыг болур (инвестиция — кандыг-бир бүдүрүлге черинге акшаны узун хуусаалыг киириштир салыры — **очул**).

Ындыг хууда сан-хөө албан черлери силерниң хуужудулга чегиңерниң орнунга боттарының акцияларын бээр, ооң соонда хуужудулга чектерин ажыглаарының талазы-биле бүгү ажылдарны ол башкарып чорудар.

Ооң аңгыда силер бир эвес боттарыңарның хуужудулга чектериңерден акша орулгазын алыр дээр болзуңарза, оларны аңаа-ла садыптып база болур-дур силер. Кайы хире өртекке садып болурул? Ол силерниң боттарыңардан хамааржыр апаар. Ынчалза-даа чектерни амдызында чиик өртектиг турда эмгежокту садып апкаштың, оларны хуу өнчүнү садып алырынга долдур ажыглаарын бодап турарлар хөй боор турарын билип алыр херек. Ооң ужурундан силерге чек саарарын далашпайн, топтап, бодаңып, орулгалыг кылдыр ажыглаарын сүмелеп тур бис. Эт-хөреңгиниң ёзулуг рыногунуң эгелээрин манаар болза эки.

Хуужудулга программазында эң улуг хемчээлдиг болгаш харыысалгалыг ажыл — чектерни кижилерге үлеп бээри болгаш сайгарып, садары болур Баштай бодааны-биле алырга, чектер экономиктиг реформаларның социал үндезиниң камгалап, быжыглаар болгаш хуу өнчүлүглер аңгызының дүрген-не тургустунарынга дузалаар ужурлуг.

Ындыг турбуже, чазак чери ындыг эң чугула негелделерден улам-на ырап бар чыдар кылдыр сагындырып турар. Миллион-миллион кижилерни хуу өнчүлүг болдуруптары дээрге, тегиниң күзел болбайн аан харын. Ынчалза-даа амгы үеде ол хуужудулга чеги амыдырал-чуртталганың улам-на дорайтап, баксыраазынга таарышпас чоруктуң калбарарын оожургадыр сорулгалыг бичии сартык ышкаш кылдыр көстүп турар. Бис бодаарывыска, чектерни сайгарарының аргалары амдаа чедир ажылдап кылдынмаан-даа болза, чазак чери чоннуң кол массазын реформалар талазынче чайгылзын дээш ынчаар дыка-ла далажып турар-дыр. Ол чорук шуут өске түңнелге чедип, социал дүшкүүрелди күштелдирип база болур чадавас. Чүге дээрге Барыын чүк аайы-биле билдинмес, «ваучер» дээр, хуужудулга чеги деп чогум чүл ол дээрзин Россияның бөдүүн чурттакчызы амдаа багай билир болгай.

Чон ол дугайын көзүлдүр-ле чедир билбейн турарының байдалында күрүне өнчүзүн үлежип алыры-биле дыка дүрген байып алырынга идегээр кижилер тыптып кээп турар. Ындыг хоозун идегел социал байдалдың кадыкшылынга дыка айыылдыг, чүге дээрге кижилер ооң өртээн чиик деп санап турары ол ваучерлер-биле чогум чүнү оонап алырын тодаргай билбейн турар болгай. Ынчангаш бүгү кижилерге эге бажында-ла ол кандыг-ла-бир кажар чүүл ышкаш кылдыр сагындырып турар. Чижээ, чекти садар, бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алыр, инвестиция фондуларын тывар дээш каяа баары шуут билдинмес, фондунуң эрге-хүлээлгелери чогум чүл дээрзиниң аайы тывылбас боор турар... Ол ышкаш хөй-хөй хевирлиг айтырыгларга харыылаар эргежок чугула бүгү нормативтиг документилер ам-даа белен эвес, чок боор турар.

Фонд биржалары болгаш инвестиция фондулары-даа амгы үеде каш-ла санныг. Херек кырында девискээр бүрүзүнге чүс-чүс салбырларлыг дыка хөй ындыг албан черлери херек боор турар. Чижээ, 9 миллион хире инвестиция хөреңгизин саткан Чехословакияга 400 ажыг инвестиция фондуларын тургускан болгай.

Амгы үениң рынок фондузу электроннуг техниканы ажыглап турар. Бисте телефон-биле харылзаа безин чедишпейн турар болгай. Хөй санныг бүдүрүлгелерниң акцияга херегелелиниң дугайында чугула медээлерни канчап дүрген-не дамчыдып шыдаарыл? Дугуржулгалар кайы хире шапкын кылдынарыл? Ооң-биле кады бистиң ажаалга банкыларывыстың хуужудулга чектерин кижилерге дамчыдар талазы-биле ажылды уур-угбазы база чигзиниглиг боор турар. Оларда ам безин ужу-кыдыы көзүлбес чыгыы ээлчеглер туруп турар болгай.

База бир дүвүреңчиг байдал бар. Баштайгы санаашкынны ёзугаар алырга, бо чылын хуужуткан бүдүрүлгелерниң чүгле 70 хуузу акция тарадырының доктааттынган хуусаазында четтигип шыдаар. Чүгле чыл төнчүзү келгенде ам акцияларны массалыы-биле садар арга тургустунар. Чектер ооң ырак мурнунда-ла чоннуң холунга кирер. Чоннуң кол массазының улам-на чединместеп, ядаараарын болгаш өртектерниң улам-на улгадырын барымдаалаар болза, ол үени манавайн, дыка хөй кижи боттарының хуужудулга чектерин садып сайгарарын оралдажыры тодаргай-дыр. Ынчангаш дыка хөй кижи хуужудулга чектерин хүнүн херек хлебке садыптар болгаш күрүнениң өнчүзү хөй эвес санныг хуу өнчүтеннерниң холунга кирер болганда, бүгү улустуң хуужудулгазының дугайында чугаа канчап турар боор. Бир эвес ындыг каас-чараш ааздашкыннар херек кырында дүүшпейн баар болза, ындыг байдал экономиктиг реформаларның социал үндезиннерин быжыглап шыдаар бе?

(Материалды «Экономическая газета» солундан домчулап алган).

Республиканың

дүжүт шөлдеринде

АЖЫЛДАР КАПСЫРЛАШКАН

Улуг-Хем районнуң ажылчыннары ам бо хүннерде мал чеминиң белеткелинде хаара туттунган. Агаар-бойдустуң таарымчалыг байдалдарын чогуур үелеринде ажыглап, мал чеминиң белеткелиниң планныг онаалдаларын күүседиринче кичээңгей кошкаанындан сиген планының чүгле 66 хуузун, силос салырының база-ла чартыын күүсеткен.

«Күш-ажылдың хостуу» совхоз (директору В. А. Чөржей) сиген планын хамыкты мурнай доосказ, ол ажылды амдаа уламчылавышаан. «Ийи-Тал» совхоз 633 тонна сиген белеткээр планын 700 тонна кылдыр ажыр боттандырган.

Сиген белеткээр талазы-биле «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажыл сулараан. Планының чүгле чартыы күүсеттинген. «Ак-Тал» болгаш «Эйлиг-Хем» совхозтар планнарының чартыын безин чедирбээн. Акталчылар 2840 тонна сиген белеткээр турган, чүгле 1160 тонна кылган. Бо ажыл-агыйларның удуртукчулары сиген белеткелин дүргедедир хемчеглерни дарый алыры негеттинип турар.

* * *

Ол-ла районнуң ажыл-агыйлары бо чылын 7797 гектар шөлдүң дүжүдүн ажаап алыр сорулгалыг. Бо чугула ажылга совхозтарның 68 комбайнары киржир. Ам бо хүннерде оларның 58-и белен боор турар.

Мал чеминиң белеткели тараа ажаалдазы-биле капсырлажы берген. Сооксуу үеде агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары бо чугула ажылдарга шаптараазыннарны болдуруп турар.

Специалистерниң санап турары-биле алырга, районнуң ажыл-агыйларында тараа культураларының дүжүдүн бо чылын багай эвес өстүрген. Ам чүгле каан аяс хүннер хүннеп, ооң ачызында чүгле тарааның быжарын манап турары билдингир.

Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз (кол агроному Хеймер-оол Куулар) суггат чок шөлдерден баштайгы ажаап алганы кызыл-тасты бир гектардан 8,8 центнерни, суланы 4,5 центнерни ажаап алган. Ол дээрге эрткен чылдыындан муң-не чүгээр. «Арыскан» совхозтуң тараа культураларының дүжүдүнүң байдалы эки.

БИСТИҢ КОРР.

Типография

тудуунда

ЧҮҮ КЫЛДЫНЫП ТУРАРЫЛ?

«Кызыл тудуг» эргелелиниң бригадири Бүрээ Кошкар-оолдуң чугаалап турары-биле алырга, бо хүннерде кол сорулга тудугнуң чылыг системазын дүрген киирери болуп турар.

Бо бригададан өскеде ында аңгы-аңгы кооперативтер, 3 дугаар тудуг эргелелиниң тудугжулары болгаш 4 дугаар ОПТУ-нуң чамдык сургуулдары ажылдап турар.

Ам чүү кылдынып турарыл?

1. Кол объект — бүдүрүлге корпузунуң кырын карасаазын-биле шып турар.
2. Чылыг киирер талазы-биле ажылдар уламчылап турар. Хоолайлар салыр чамдык оңгарларны хол-биле казарынга бергедээшкиннер таварыштыпшаан. Чүге дизе чер иштинде хөй кабель бар.
3. «Кызыл тудугнуң» бызанчылары кол корпустуң шалазын салып эгелээн. Ындыг-даа болза ол ажыл ам соксаш кылынган, тудугжулар кезек үеде келбейн барган.
4. Сонгалар рамаларын тургузар демир улуг көзенектерни хайындырып турар.
5. 3 дугаар тудуг эргелелиниң тудугжулары канализация ажылдарын уламчылавышаан.
6. «Сибтехмонтаж» эргелелиниң сантехниктери ам келгеш, чылыг киирер чамдык ажылдарны чорудар.

Ынчангаш кол ажыл —улуг соок дүшкээнде чылыгны киирери, ооң соонда иштики ажылдарны уламчылаар.

Виктор КАРА-САЛ.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 9 (28). Сентябрь. 1992 чыл.

Чайгы курорт сезону доозулган. А оларга хөй-хөй кижилер дыштанып, кадыкшылын быжыглап алганнар. «Үш-Белдир» курорттуң дыштаныкчыларының болгаш оон 60 чылын демдеглээниниң дугайында бөлүк материалдарны бо арындан номчуур силер.

ДЫШТАНЫК ЧЫЛАР. ЭМНЭЭШКИН

Чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле дыка хөй ажылдар бистиң республикада чоруттунуп турарын билбес кижи ховар. Ылангыя чайгы үелерде кадыкшылын быжыглап алыры-биле шөлээлеп алгаш, республиканың кадыкшыдылга черлери — курорттарга, дустуг хөлдерге, аржааннарга кирип, аңаа магаа хандыр дыштанып ап турарларны санаар болза, дыка хөй болгай. Рынокче шилчилгениң бо берге үелеринде чоннуң дыштанылгазынга дыка хөй шаптык чедирер чүүлдер турза-даа, республиканың курорттары, аржааннары, дустуг хөлдери, дыштанылга баазалары хос турбаан — харын-даа бүдүн-бүдүн өг-бүлелер ол черлерже барып дыштанып, кадыкшылын быжыглап ап турганнар. Ылангыя дыштаныкчыларның күзээн хонуктарда оларны дыштандырарының талазы-биле ажылдарны «Чедер» курорттуң удуртулгазы бо чылын черле эки организастааны чон чугаалажып, аңаа улуг үнелелди берип турар.

Республиканың эң чараш бойдус-чурумалдыг черлериниң бирээзи, «чүгле самолет-биле ужудуп чедип болур» деп ырлажып турары ышкаш, тайга-сыннар ортузунда чаштылган «Үш-Белдир» курорт бо чылдың дыштанылга сезонун база-ла багай эвес эрттирген. Дыштаныкчылар мында эмнээшкинниң бедик-биле үнелеп, суг-биле эмнээшкинге аажок таарыжып, изиг аржааның ванналарга кирип турганнар. Ол ышкаш бо чайгы сезонда эвээш эвес чаа чүүлдерни курорттуң удуртулгазы (директору Маадыр Үрүлеевич Шывык) кылган. Ылангыя республиканың кадыкшыдылга төвүнден келген эмчилер мында хүлээп алышкынны чорудуп турарынга дыштаныкчылар аажок таарзынып турарын чугааладылар. Эмчилер Владимир Георгиевич Богачев болгаш Виктор Иванович Лукин олар дыштаныкчыларга шыдаар-ла шаа-биле дузазын чедирип, ол талазы-биле эмнээшкинни чорудуп турарлар. Ылангыя радикулит, нерв системазының аарыгларын эмнээр талазы-биле олар мергежилдиглер. Ол эмчилерниң хүлээп алышкынынга хөй кижилер кээп турарын, оларның таарзып, сеткип чоруп турарын эмчилер чоргаарал-биле чугаалаар болдулар. Үстүнде ады үнген эмчилеривис бо курортка дыштаныры-биле келгеш, боттарының ачы-дузазын дыштаныкчыларга көргүзери-биле улусту хүлээп ап, мында эмнээшкинни чорудуп турарлар.

Республикада ат-сураглыг алгаан Олег Павлович Тойдуктуң база ол курортта дыштанмышаан, дыштаныкчыларны хүлээп ап ажылдап турарын аңаа эмнедип турар кижилер биске сонуургал-биле дыңнаттылар. Улусчу медицинаның аргазы-биле эмнеп чоруур Олег Павловичиниң хүлээп алышкынынга кирип, ооң улус хүлээп ап турарын сонуургап, ажылдап олурганы кабинединге оон чөпшээрели-биле кирип келдим. Олег Павловичиниң илбилиг чүве-биле демей хуулгаазын холдары хүлээп ап олурганы кижизиниң аарыг черлерин дораан-на эскерип каар болду. Ол кемдилиг черлерни холдары-биле эде суйбап, чамдык кижилерниң холдарының биоэнергиязы-биле эмнеп турарын магадап көрүп олурдум. Каш кижини хүлээп алганының соонда мээн-биле кыска чугаалашкан ол мынча дей-дир:

— 14 шактан эгелеп хүлээп алышкынны чорудуп турар мен, кээп турар улус хөй-дүр. Кижи бүрүзүнге дузалаар дээш кызып ажылдап-ла тур бис. Кемдилиг төрүттүнген уругларын эккээр кылдыр база бар болду, 2-3 удаа суйбааның соонда олар сегип турар-дыр. Ол ышкаш, бажынга кемдээшкин болган уругларын база улус эккеп турлар, оларны 4-5 удаа суйбап эмнээним соонда сегип турарлар-дыр. Ындыг берге уругларны ада-иези дарый эккээр болза, улам чиик эмнеттинер болгай — деп чугаазын ол доосту.

Ол эмчиниң эмнээшкинин эрткен улус-биле база чугаалаштым.

— Үргүлчү бажым аарыыр кижи мен, бо эмчиге 2 удаа киргеним соонда дыка экижий бердим. Магалыг-ла эки эмчи чүве-дир.

— Ооргам аажок шылаар кижи мен, бо эмчиге киргеним соонда дыка эки апарды. Каш чыл иштинде хилинчектенип, эмнедип чадап каан бо аарыымны маңаа сегидип алырым бо ирги бе деп бодап олур мен.

Ужурашканым дыштаныкчылар ол эмчилерниң ол ышкаш, база бо курортта дыштанып келгеш, мында эмчилей берген Мира Оюновна Өпееның чоннуң кадыкшылы дээш кызымак ажылдап турарын мактап чугаалажып болдулар.

Курорттуң директору М. Ү. Шывык мында ажылдап турар эмчилерниң дугайын мынча дей-дир:

— Бо эмчилерни бо чылын маңаа ажылдатканывыска дыштаныкчылар аажок таарыжып турлар. Ынчангаш ол ажылывысты келир чылын база уламчылаар бис. Ылангыя Олег Павловичиже болгаш парапсихолог Дугар-Сүрүн Очур-ооловна Ооржакче кирер дээн улус шуут эгелиге туруптарлар. Бо кижи эмчиже орустуң дыштаныкчылары шуут ушкужуптарлаан-дыр. Ынчангаш келир чылын база бо эмчилеривис-биле кады ажылдаар чылдыг дугуржуп турар бис. Олег Павловичиге кирер дээш Кызылдан ужудуп келгеш, чорупкаан бээр бар боор күрежир. Мында дыштаныкчыларга чылдың сезоннарында 6 хемчиниң ачы-дузазын чедирген бис. «Үш-Белдир» курорттуң дыштаныкчыларынга бо чылдың ылангыя сээлгү сезоннарында дыка таарымчалыг болганын дыштаныкчылар-даа, эмчилер-даа, курорттуң удуртукчулары-даа чугаалап болдулар.

Бо бүгүнү бижип тура, курортта бүгү-ле чүве таарымчалыг деп чугаалаар болза, шынга дүүшпейн баар. Чугаажок, бүгү ол-бир дыштаныкчыларның талазындан кээп турар чамдык хомудалдар база бар. Бо курорттуң бир кол берге чүүлү — республика төвүнден ыраа, ынаар чүгле агаар транспорту-биле чедип болур. Бүгү аъш-чемни, кывар-чаар материалдарны — дыштаныкчыларның боттарындан эгелээш бүгү-ле чүүлдерни чүгле самолет-биле чедирип турар, а чүъкту чүгле вертолет-биле чедирип турар болгай. А оон хөлезининиң дугайында чугаалаан-даа хереэ чок боор. Мындыг бергелерлиг болганда, чамдык четпестерниң тургустунуп келири чайлаш чок чүве болду. Ынчалза-даа ол четпестерни болдурбас талазы-биле хемчеглерни чогуур черлерниң талазындан моон соңгаар-даа алыр ужурлуг.

Республиканың кол дыштанылга черлериниң бирээзи — «Үш-Белдир» курорттуң дугайында каң чүүлдерге мындыг-дыр. Курортта шинчилээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Ылангыя бойдус камгалалының талазы-биле үстүкү черлерниң киржилгези-биле шинчилээр апаар айтырыглар база бар. Ол талазы-биле болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр солунуң арыннарынга чамдык материалдарны чырыда бээр.

Курорттуң юбилейи

1932 чылда күрүнениң курорттар талазы-биле төп институдунуң Тывага ол талазы-биле шинчилел ажылдарын кылып келген эртемденнериниң отрядындан үшта бижиктеен алгаш келгеш, ынчан «Үш-Белдир-Хемге» 60 кижи дыштаныр курортту ажыткан. Ооң баштайгы дыштаныкчыларының составы — 4 тыва, 56 орус. Оон бээр эвээш эвес үе эрткен. Тываның кол курорттарының бирээзи «Үш-Белдир» ам дыка сайзыраан. Ооң 60 чылынга тураскааткан байырлалды курорттуң дыштаныкчылары, ажылдакчылары август айның сээлгү хүннериниң бирээзинде эрттиргеннер. Ол талазы-биле белеткел ажылдары ооң мурнунда-ла эгелээн, аңаа дыштаныкчылар белеткенип, оюн-концертти-даа белеткеп алганнар. Ол болуушкунну дыштаныкчылар-биле кады демдеглээри-биле аңаа хамаарылгалыг албан черлерниң удуртукчулары база аңаа чеде бергеннер.

Хүнде каш удаа өскерлип турар ол черниң агаары ынчан, шынап-ла, каайнаан, ынчангаш ол байырлалды корпустар чаны ажык хоглаан шөлге эрттирген. Ол байырлалдың организакчылары чанчыгып калганывыс эрги хевирден уштунуп, «президиум столу» безин чокка, ажык, хостуг, кижи бүрүзү-биле чугаалажыг байдалга солун кылдыр эрттирген. Сөс алган, байыр чедирген кижилерниң соонда ыры-хөгжүм, ырлажып-шоор, баштактарыг улажып-ла турган. Ылангыя курорттуң төөгүзүнүң, оон бөгүнгү дааргагы хүнүнүң дугайында ооң директору М. Ү. Шывыктың чугаазы база солун болган.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Ш. П. Куулар дыштаныкчыларга юбилей таварыштыр изиг байыр чедиргеш, чоннуң кадыкшылын быжыглаарының херээнге чедип алган чедиишкиннерин демдеглевишаан, «Үш-Белдир» курортка Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң хүндүлел бижиин тывыскан. Ол ышкаш, курортка хөй чылдар дургузунда эки ажылдап келгени дээш хоочуннар Комбу Чаш-оолович болгаш Сенди Ламбаевна Ооржактарга, Байыр-кыс Васильевна Оруйгуга профрессчөвүлелдиң хүндүлел бижиктерин тывыскан.

Красноярскиниң курорттар талазы-биле дептискээл чөвүлелиниң даргазының Тывада оралакчызы А. А. Саая курорттуң дыштаныкчыларынга, ажылдакчыларынга байыр чедирип, ажылынга моон соңгааргы чедиишкиннерни күзээш, курортка болгаш оон ажылдакчыларынга акша шаңнаалдарын тывыскан.

Шаңнаткаңнар болгаш өскелер-даа курорттуң 60 чылынга хамаарыштыр мында ажылдап турар кижилерге изиг байыр чедирип, курорттуң моон соңгаар улам хөгжүүлер талазы-биле ажылдарга чедиишкиннерни күзеп, ырышылуктерни бараалгадып турдулар. Күш-ажылдың хоочуннары, бо курортка 20 шаа чыл ажылдаан пенсионерлер Комбу Чаш-оолович болгаш Сенди Ламбаевна Ооржактарның дугайында чылыг сөстерни аңаа хөйнү чугаалааннар. Аңаа харыы кылдыр Комбу Чаш-оолович мынча дей-дир:

— Бо курортка ажылдап эгелеп турувуста, бо дег магалыг чүве кайда боор. Ам көрүңер даан: каът-каът корпустар, эмчилер, амданныг аъш-чем дээш, чүү чок-тур че. Мындыг магалыг үеде амыдырап, чурттап чоруур улус-тур силер. Маңаа дыштанмайн, ам кайда дыштаныр боор. Бүгү чүве четчир, бүгү чүве белен бар-дыр, оларны болур-чогууру-биле камныг ажыглаңар. Чамдык эт-херекселдерни камнавас, үрегдээр чорукта бар-дыр. Ам моон соңгаар мындыг магалыг, чараш эт-херекселдерни кайыын тывар силер, оларны кым биске бээр боор! Бүгү чүвениң ээзи болуңар, аныяктар, силерге бо бүгүнү дамчыдып берип тур бис.

Курорттуң таварыжып турары чамдык бергелерниң дугайын хоочун база оюп эртпээн. Курорт-биле аргыжылга берге болганындан чамдык херекселдер үзүктели бээр-дир. Ынчангаш чүгле курорт директорунче чая каап олурбайн, ону Кызылда харылап турар даргалар шимчегир ажылдап, бо курортче хүн бүрүнүң кичээнгейин углаадырары чугула дээрзин база ол чугаалады.

Юбилейге тураскааткан оюн көргүзүглери база солун болуп эрткен. Ылангыя Кызылдың башкы училищезиниң класстан дашкаар ажылдар талазы-биле өөредилге эргелекчизи Мария Таировна Саражакова ону билдилиг, солун кылдыр организастап эрттирген. Шыдыраага, теннске, бильярдка болгаш спорттуң өске-даа хевирлеринге маргылдаалар болуп эрткилээн, тиилекчилерге өртектиг белектерни тывыскан. А столоваяның поварлары дыштаныкчыларга ол хүн магалыг амданныг аъш-чемни сөңнээн.

Курорт сезону доозулган. Чамдык чедир кылдынмаан ажылдар турза-даа, Тываның курорт ажылдакчылары ажылчы чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга боттарының төлептиг үлүүн киирген дизе частырыг болбас. Чүге дээрге бо берге рынок харылзааларының үезинде чеже-даа акша-төгерик бар болза, курорттарга херектээр аъш-чемни чүгле тыптынарының айтырыы безин берге айтырыгларның бирээзи дээрзи билдингир. Илереттинген четпестерни катаптавас, келир чылдың сезоннарын моон-даа эки эрттирерин чедип алыр сорулга оларның мурнунда туруп турар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

БУЯННЫГ-ДЫР

Өскен-төрээн Хөнделеңниң совхозка 40 шаа чыл дургузунда малчыннап, ниитиниң малының баш санын өстүрериңге боттарывыстың эвээш-биче-даа болза үлүүвүстү киирип келген бис. Малчынның ажылы дег белен эвес, чымыштыг ажыл ховар-ла боор. Кыштың соогу-даа, чайның изии-даа малчынга шаптык болбас: дүне-хүндүс-даа ол мал чанындан ыравас. Балдыр сыкпас хүндүскү ажылдар доозулган соонда, малчын база-ла дыштанып олурбас — хондур-дүндүр кодан малын хайгаарап, таныштаап тура хонар чүве болгай. Шак ынчаар хөй чылдар дургузунда ажылдап, кадыкшыл дугайында бодавайн чорааныывыстан оорга-моюн шылаар, чүс-даштар аарыыр апарганывыс болдур. Оода-ла чайгы үеде кадыкшылывысты быжыглап, республиканың курорттарынга, дустуг хөлдеринге, аржааннарынга кирип ап чораан болзувусса, мындыг аарыгларга алыспас-даа чорааывыс чадавас ийин. Ол бо курорттар бар дээрге, путевкалар тыптыр эвес, а чамдык улустарны көөрге, чылдың-на курорттаан, дустуг хөлдерже дыштанган болгулаар чүве, а ол тывылбас путевкаларны та кайыын ап турар чүве.

Мал ажылынга бо хире үр ажылдап келгеш, бо чылын бо магалыг курортка бир дугаар келгеним бо. Маңаа келгеш, магадап-ла ханмас кижи-дир мен. Мында эмнээшкин-даа, аъш-чем-даа магалыг чүве-ле-дир. А бо черниң арыг агаары-ла кижини сегидип каар-дыр деп чугаалап база болур-дур. Маңаа келгеш суг-биле эмнээшкинни, изиг аржааны хүлээп ап тур мен. Улусчу медицинаның аргалары-биле эмнеп турар Олег Павлович Тойдук эмчиге база кирип тур мен. Магалыг-ла эмчи-дир, эмчи-дир. Ижин баарым багай кижи мен, ам черле дыка эки апардым. Эмчилерге, курорттуң ажылдакчыларынга четтирдим. Мен ышкаш аарыглыг улус эмгежок болгай, бо магалыг курортка эмнедиринче оларны кыйгырдым.

Зоя КЕНДЕН.
«Хөнделең» совхозтуң хойжузу.

ХОСТУГ ҮЕВИСТЕ

Магалыг-ла чараш бойдус-чурумалдыг черде турар курорт чүве-дир. Бодувустуң-на республикавыстың мындыг онзагай аржааннарлыг чараш курорттарын моон мурнунда чылдарда херекке албайн, чүгле Кавказ, Кара далай чоогунуң курорттарынче дыштанып чорупп турган чамдык эштер ам харын бо курорттарын магадап, «Үш-Белдирже», «Чедерже» дыштанып кээп турар апарганнар болгай. Мындыг магалыг курорттарынга дыштанмайн, ам кайда дыштаныр боор.

Рынокче шилчилгениң үелеринде байдал берге-ле турган болдур ийин: путевкаларның өртээ улуг, ачы-дуза чедирилгезиниң үнези шуут улгатпан. Ынчангаш курорттарже дыштаныры берге-ле дижип турдулар. А херек кырында байдал ындыг-ла коргунчуг эвес: ынаар чарыгдаар акшаның хөй кезиин профэвилелдер төлеп турар, организациялар, бүдүрүлгелер дыштаныры күзээн ажылчыннарынга база акша дузаламчызын чедирип турар-дыр.

Агроүлетвүр ажылдакчыларының уругларының дыштаныр лагери «Байлакка» каш чыл уламчылыр чайгы үеде ажылдаан мен. Ынчангаш оон рескому меңээ бо курортче дыштаныр халас путевказын берди. Ол дээш профэвилелдерге улуу-биле өөрүп четтирдим.

Маңаа келиримге, культура-массалыг ажылдарны харыылап ажылдаарын сүмеледилер. Дузалакчыларым, деткикчилерим хөй болду. Дыштаныкчыларга оюн-тоглааны организастап келдивис. Хөнделең кодээ Совединиң даргазы Ольга Монгуш, Бай-Хаактан кран башкарыкчызы Николай Монгуш, оон өөнүң ээзи, ында ясли-садтың ажылдакчызы Надежда Монгуш, Эрзинден Байлак Донгак, хоочун спортчу Алексей Кумаяк дээш, оон-даа өскелер мээң дузалакчыларым болуп, чонга аян тудуп, спортчу маргылдааларны эрттиржип турдулар.

Мария САРАЖАКОВА.
Кызылдың башкы училищезиниң башкызы.

ЧУРУКТАРДА: уран талантылыглар черле мындыг: чонга ырлап-ооруп бараалгалдыг бээр. Бөлүк ырлажылар дыштанып келгеннерге ырлап берип турлар; «Үш-Белдирниң» хоочуннары Комбу Чаш-оолович болгаш Сенди Ламбаевна Ооржактар курортка байырлал үезинде.
Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ фотолары.

ЭРГЕЛЕРИН БИЛИР ХЕРЕК

Ажылчы чоннуң эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаары-биле профэвилел комитеттерин болгаш организацияларын каттыштырып турар профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели болза, кымга-даа хамаарышпас боттускайлаан төп болуп турар болгаш күрүне болгаш ажылдагый эргелелиниң органнары-биле, хөй-ниити шимчээшкиннери болгаш политиктиг партиялар-биле бодунуң харылзааларын кады ажылдажылгазын, чугаалажышкыннарының үндезини-биле чорудуп турар. Чүгле профэвилелдер бүдүрүлгелерниң, адырларның болгаш эргелеп-башкарылга органнарының деңнелинде социал дугуржулгаларны чарарының (ажылдап кылырының) эгелекчилери болуп турарлар. Ынчангаш бир эвес профэвилел кежигүнү болзуңза, бодуңну деткиир, камгалаар талазы-биле, ол ышкаш, юридиктиг, материал болгаш оон-даа өске дузаны алыр талазы-биле профэвилел органнарынче, организацияларынче билдириишкин киирип, олардан дуза ап болур сен.

Бир эвес профэвилел кежигүнү болзуңза, хөлезилелдиг күш-ажыл кылып турар болзуңза, сээң камгалалың — коллективтиг керээде. Сээң мурнуңда коллективтиг керээни азы дугуржулганы администрация-биле сээң бактаап турарың профэвилел комитеди ажылдап кылып турар болгай. Күш-ажылчы коллективиниң кежигүнү кижи болганыңда, ол коллективтиг керээни ажылдап кылырынга шуут доот киржир эргелиг болгай сен. Ону чугаалажып көрген азы хүлээп ап турар хуралга азы конференцияга коллективтиг керээже хамаарыштыр бодуңнуң санал-оналыңны киирер, аңаа эдилгелер болгаш немелделер киирер талазы-биле саналдаар, ону хүлээп алыры дээш туржур эргелиг болгай сен.

Коллективтиг керээ дээрге:

— чогуур көрдүнген шалыңның магадылаары;

— чогуур ажыл шагының үргүлчүлели, күш-ажылчы шөлээниң магадылалы;

— бедик мергежил-биле, бүдүрүкчүлүг кылган ажыл дээш материалдыг мактал, чедир төлээшкин, немелде төлевир-дир;

— кежээки болгаш дүнеки үелерде ажылдааны дээш чедир төлээр акшалар;

— коллектив кежигүннеринге материалдыг болгаш патура талазы-биле дуза чедирери;

— амгы санаттынып турар социал чиигелделерни болгаш магадылалдарны улгаттырары;

— хөй уругларлыг болгаш четпес хандырылгалыг өг-бүлелерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, пенсионерлерге материалдыг деткимче-дир.

Хөлезилелдиг ажылда турар кижилерге профэвилелдер эң кол деткимчени — ажылга тургузар талазы-биле, ону камгалаар талазы-биле магадылалды берип турар.

Бир эвес профэвилел кежигүнү болзуңза, ол албан черинде профэвилел комитединиң чөпшээрели чокка сени ажыл берикчизиниң күзели-биле ажылдан үндүрер эрге чок. А кежигүн эвес кижиде ындыг магадылал чок дээрзи билдингир болгай.

Бир эвес сээң ажылдап турар черин-биле күш-ажылчы маргылдаа тургустунуп келген болза, ол маргылдааны чарар ужурлуг органнарже айтырыгны көдүрериниң мурнунда, ажыл берикчизи-биле чугаалажышкынны сээң ажылдап турарың участокта профэвилел комитеди кылып, сенээ дуза чедиреринин өөренип көөр болгай. Бир эвес бо хоойлу талазы-биле хөй-хөй билдинмес айтырыгларлыг берге үеде, рынокче шилчилгениң үезинде, сенээ бергелер тургустунуп келзе, сээң дилээниң ёзугаар профэвилел комитеди сенээ дуза чедирер апаар, а херек апарза — суд органнарынга сээң эргелериңни камгалаар апаар. Бо бүгү чүүлдер — шупту халас.

Профэвилел органының негелдези ёзугаар, бир эвес удуртукчу ажылдакчы кижи күш-ажыл талазы-биле хоойлужудулганы үрээр, коллективтиг керээде айыттынган чүүлдерни сагывас болза, администрация оон-биле коллективтиг керээни чарганын соксадыр ужурлуг. Ол талазы-биле профэвилел комитединиң шиитпирин чүгле суд дамчыштыр хомудап болур.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕР БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛ КАМГАЛАЛЫ

Профэвилел комитеттери болгаш организациялары күш-ажыл байдалдарының айыыл чок чоруун, күш-ажылдың байдалын экижиткен турарын администрациядан негээр ужурлуг, күш-ажыл камгалалының дүрүмнерин шыңгыы сагаан турарын удуртукчулардан негээр апаар. Ол бүгү болдунмас болган таварылгаларда, бир эвес ында ажылдап турарларга онза айыылдыг болза, ол цехтерни, бүдүрүлгелерни хаар, ажылды соксадыр талазы-биле хемчеглерни алыр апаар. А күш-ажылдың техниктиг инспекциязы озал-ондак болган таварылгаларның истелгезин удуртур, төнчү түңнелди үндүрер, когараанарга эгилер чүүлдерни тодарадыр талазы-биле ажылдарны кылыр ужурлуг. Профэвилел комитеттери, ооң техниктиг инспекторлары озал-ондак болган таварылгаларның үезинде кымга-даа хамаарышпас экспертизаларны, хыналдаларны чорударын магадылаар апаар. Профэвилелдерниң техниктиг инспекторлары ажыглалга кирип турар объектилерде аңаа ажылдаар кижилерге таарымчалыг байдалдар тургустунмаан, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарынга таарыжыр байдалдар тургустунмаан таварылгаларда оларны ажыглалга хүлээп албас.

СЕНИ ДЕТКИИРИ-БИЛЕ

Бир эвес санаторийлерже, курорттарже дыштанып чоруур азы эмнедир апарзыңза, ол ышкаш уругларыңарны кадыкшыдылга лагерьлеринче чорудар апарзыңарза, путевкалар өртээниң дыка улуг хуузун профэвилелдер боттары төлээр апаар болгай. А социал камгалал фондузундан материалдыг дузаны сенээ чедирер апаар:

— түр үеде ажыл кылыр шинээн чидиргенде;

— саатталганда болгаш божаанда;

— уруг төрүттүнгенде бээр пособие;

— орнуу шудулгага бээр пособие.

Социал камгалал фондузунуң ажылдакчылары пенсияларны болгаш пособиелерни санап үндүрерниң талазы-биле консультацияларны болгаш тайылбырларны бээринге, херек апарган таварылгаларда бүзүреттирген эмчилерниң дамчыштыр медицина талазы-биле дуза чедирериинге беленнер.

Бир эвес профэвилел кежигүнү болзуңза, профэвилел комитединиң чанында дузалажылга кассазындан чээли база ап болур сен. Профэвилел бажыңнарының болгаш культураның болгаш спорттуң ордуларының, библиотекаларының, дыштанылга болгаш туризм баазаларының, эмнелге-профилактика черлериниң ачы-дузазын чиигелделиг байдалга ажыглап болур сен.

А профэвилел даалгаларын күүседип тура, дараазында магадылалдарны алыр сен:

— бир эвес сени профэвилелдерниң соңгулдалыг органының составынга соңгаан болза (профкомга, райкомга, рескомга), профэвилел органының чөпшээрели чокка сени администрация ажылдан үндүрер эрге чок. Сени профэвилел бөлүүнүң удуртукчузунга азы профком даргазынга соңгаан болза, үстүнде турар профэвилел комитединиң чөпшээрели чокка ажылдан сени үндүрер эрге администрацияда чок.

Профэвилел кежигүнү

Бодунуң идепкейлиг ажыл-херектери-биле профэвилел организациязын деткиир, ажылчы, демниг чоруунну көргүс, кады ажылдап турарың эш-өөрүң-биле бодуңарның быжыг туруштуунарны көргүзүңер. Чүгле профэвилелдерни дамчыштыр бодуңарның эргелериңерниң болгаш сонуургалдарыңарның камгалалын чедип ап болур силер.

Галина ТУТЫНИНА.
Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

Арынны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн.

ААДАҢ
Дыштанырының арны

ЭЛБЕК-АҢЧЫ

Тоолдаан шүлүглел

Аткан боозу чандыр дегбес,
Аазаан сөзү халас барбас,
Эрес соруу чоңга алгаан,
Элбек-Аңчы чорупт-тур оо.
Эзим-арга ишти чиңдип,
Элбек бир-ле аңнап чораш,
Таңды кежин — хүлбүс аңны
Даялап-даа алган иргин.
Олчазын ол чүъктеп алгаш,
Оруун углап чанып ора,
Арга эдээ чайлаг черде
Аал өдээн хөме келген.
Аңчы карак кайын эндээр,
Ашак Элбек кайын алдаар:
«Халаң чаңгы аалы боор» — деп
Каразааны ылап болган.
Туткуланып, ыттар шоглаан,
Дукпургулап, хаалар үнген.
Ояр-кыяр арга-даа чок,
Оруун доскаш, эрттирбээннер.
Аллай-Таңды чоргаар оглу
Аңчы Элбек түрү тыртып:
— Сүлде деңгер, элдептиин аа,
Чүнүң ужун буу-хаа болду?
Оруун углап чораан мени
Оон-моон үглеп, чоондунар?
Чанчыынынар өргээзинче
Чалаваан-даа ышкаш ийик!
Баар дизе, бодум баар мен,
Бараалгап-даа болгай-ла! — дээш,
Көрбээни чок кужур Элбек
«Көржүр-дүр!» — деп бодай берген.
— Алгаш-читеш, пөгүп көрбээн
Ажырымчы чаңгы сеңээ
Оран-таңдым хайырлааны
Олчам берип, черле шүнме!
Кагжыр дизе, аксым чок бе,
Каржыланза — боом чок бе.
Чыла өлүр чылан эвес,
Сылба тутчуп тургай мен де!
Өжешкенней өжежир дээн
Өжээнниккен Элбек чүү боор.
Өргээге кээп чиге келгеш,
Өгнүң кырын чиңдиш кылдыр
Чүктешкизин өжегээр кээп
Чүдүре каап салып-тыр оң.
Ынаа, хача чыжырт дээрге,
Ында дойлаан дүжүметтер
«Казыргызы, хады бе?» деп,
Халчып үнүп тургулааннар.
Чорумалды топтап көөрге,
Шоолуг эвес карачал бол.
Чоргаар шинчи бүргээн боорга,
Шогаап келген дүжүметтер
Шыгаатпайн шоолашканнар:
— Чүү деп мындыг тулаазында
Шүүргедээн тарийгиз бо!
Чаңгы саадаан өргээзин чоп
Чаза базып таварыдың?
Албан-үндүт төлээр ужун
Аң-мен өргүп чору сен бе?!
Амданныг эът сиңнээр дизе,
«Аптык-өгге» айлап эккел!
Эт-сеп болза, экизин аар.
Эът-чем болза, чаглыын чиир дээр.
Шыктыг чүве чандыр көрбес
Сыраатарга Элбек сөглээн:
— Ындыг эвес, дээргилер,
Ыят чокка чаңнаванар!
Олдалыгга душкан кижи
«Ужа», «Төш» дээр эгин тагдан
Ужуравас ындыг ийик.
Олда-ла ону безип
Үттүп алган, кончууннарны.
Албан-үндүт өре төлээр
Албаты деп кордаванар.
Амы-хуумда аңнап чораш,
Аал кеступ турар боорга.
Кайы черден тояп көшкен
Калмыыл ышкаш улчумал боор.
Эгип барып көрзе чүл дээш,
Эндээ танып кээп-тир мен.
Дүжүметтерниң шак ол сөстер
Дүрүлдүр шаап дүжүргеч дээр.
Арыннарын кайгажыпкан
Аңгадап-даа турганнар дээр.
Ынчалза-даа чаңгы Халаң
Ынча-мынча оңгарлып кээп:
— Аксы-дылы оо-хоран
Амыр эвес аза-дыр бо!
Аал-чуртун, адын-шолаан
Адап туру, сойлук! — дигеи.
Чоргаар аңчы анаа кайын
Торлур ужур турар ийик,
Тоолчургу маадырлар дег,
Шоода аарак харыылап-тыр:
— Куш-даа бол, уялыг боор,
Курт-даа бол, үңгүрлүг боор.
Аалым-чуртум кижи четпес,
Айлык черде турар чүве.
Элим-чонум адаан адын
Элбек-Аңчы дээр чүве!
Аас-сөске бо-даа болбаан,
Алдыртпас дээн амытан-дыр.
Оода харын чаглыг эъдин
Олчалай шаап албас бе дээш,
(Чазый чорук чүнү кылбас)
Чаңгы ынаар семей берген:
— Аал чаны одар кезип,
Аңнап чораан амыр-дыр сен!
Ээлеп турар черлериниң
Элик, хүлбүс аңы-мени
Эрге туткан ээзи мээңии!
Олчаңны маа «Ужа», «Төш» деп,
Овуузун чок арттырып кааш,
Оруун углап чорупчору!
«Чаргы-сөзүм алзыпсыыза,
Чалбак-Хемге байлан боор мен.
Эр сөзүм алзыпсымза,
Ээр Хемчик дедир агаар!
Ээ-та хей, тудушканнай
Эчизинге чедир, Элбек!»
Чоргаар Аңчы ынчаар бодап,
Шорулганга сөглеп-тир оң:
— Аллай-Таңдым арлы бербээн,
Арты-сыны хевээр туру.
Хоор Таңдым хоя бербээн,
Хорум-каскаа олчаан туру!
Кайы хемни, кандыг артты
Хайыраатыэ ээлээн ирги?
Карачалдар аңнавас деп,
Кажан хоруп каан ирги?!
Кыйыг черниң кызаазынга
Кыскыл өңнүг чүве турган
Таварышкан кежиин канчаар
Даяладып алганым бо.
Таңдыныы деп чаңгыныы деп,
Таңмалап-даа кагбаан чоржук!
Сөөлгү сөстер таан кончуг
«Сөөк өдер» болза-даажок,
Элбек-Аңчы чугаазында
Эскит барын эскерип кааш,
«Кыскыл өңнүг чүве» ужун
Хыын хандыр удар дээннер:
— Кыскыл өңнүг чүве деп чээ?..
Кыскыл өңнүг чүве-ле бол.
Кыра боолап чоруур сен бе?
Кызыл топпуг кижи чораай,
Кызыл-доруг аът-даа тургай!
Ынча дээштиң дүжүметтер:
«Ам-на харын кулугурнуң
Аксы хак дээр эвесле» деп,
Амыраарынын кыры чорда.
Удуп аар деп кордааннарга
Угдунмас сөс удур келген:
— Кайын ындыг хайыраатылар,
Канчап ону эндээ таныыр:
Кызыл топпуг кижи чорза,
Шырай, сыны илден болгай,
Кызыл-доруг аът чорза,
Шырбаңып каап турар болгай.
Аллай-Таңдым хайырлаары
Аңга дөмей аң-на чоржук,
«Чаңгы-хүндү хүлбүзү» деп,
Чаңын көрүп, танып аар бе?!»
Дүжүметтер анаа тулгаш,
Дүжүп берген дижир чүве.
Элбек-Аңчы олча-чүъктүг
Ээп чана берип-тир оо!

* * *

Төре херээ кадыыралын
Дөгеп келир дошкун өйде.
Дөспес эрлер удур туржуп,
Октуг боодан чиге дээштиг
Оккур сөзүн чепсек кылып,
Өшээл дилеп, сөгүрбейн,
Өттүр сөглеп, бержип чораан.

Чап ЧҮЛДУМ.

МАЙКЛ ДЖЕКСОН КЫМНЫҢ-БИЛЕ УДУП ТУРАРЫЛ?

Америк поп-сылдыс Майкл Джексонга чүдүкчүлер амдаа хөй. Ынчалза-даа ооң кижилерге ижиклес аажызының, арын-бажының доктаамал өскерлип турар дүрзү-хевириниң дугайында чугаа-соот ол чуртта көвүдээн.

«Сылдыс» апаарда, ооң кежиниң өңү кара турган. Ам ол ындыг эвес... 15 чыл дургузунда кылып келген, хемчээли бичии-даа бол, нарын кезиишкиннер ооң арнының хевирин шуут өскертипкен, химиктиг бүдүмелдер дузазы-биле агартып каан кежиниң өңү, кадык кешке бодаарга, бир янзы кылдыр «хүлүп», толарлгайлаарга, өлүгленип эгелээн.

— Грек тоорук суп каан, ол саазын хап-тыр он... —деп, анаа хамаарыштыр бир критик чугаалаан. «Майкл Джексон дээрге Чер кижилериңден онзаланып ылгалзын дээш, бурганның үстүү орандан өргүп бадырганы Марс чурттакчызы ышкажыл» — деп, өскези немээн.

Америк поп-сылдыс кижилер-биле кижизиг ёзу-биле таптыг чугаалажып, харылзажып билбес, аажы-чаңы кандай, каржы болу берген. Калифорнияда ранчозунда тудуп турары дириг амытаннар — арзыланнар, крокодилдер, жирафтар, Алекс биле Макс дээр ийи шимпанзе ооң ишти-хөңнүн чугаалажыр идегелдиг, чоок эштери ол. Удуурда безин Майкл ол ийи сарбашкыны-биле кады чыдып алыр.

«РТ», август 18.

ХААННЫҢ ХАНДЫКШЫЛЫ

Петр I хаан хөй талалыг ажыл-херекти күүседип чораан. Төөгүчүлерниң бадыткап санаанын ёзугаар алырга, ол чээрби алды мергежилдиң билир чораан. «Академик, маадыр-даа, далайжы болгаш тудугжу..., ол бүгү чүвени хаара туткан угаан-сарыылдыг, дүжүлгезинде мөңге ажылдакчы» — деп, Ломоносов бижээн. Медицина орус хааның кол чүткүлү болуп чораан. Аян-чорук үнерде-ле ол кезер эмчиниң хер-херекселин долдур суккан, эм-дом шыгжаан ийи хааржакты ылап-ла ап алыр. Ол нарын эвес кезиишкиннерни боду кылыптар — ижыкты чарып, балыгны эмнеп, аарыг дишти туруп октап шыдаар. Аарыг диш эмнээр мергежил Петрну кончуг сонуургадыр болган. Ол дугайында ооң үежилери мынчаар сактып чугаалаар: кажан хаан киленнпей бергенде, ооң албатылары аарыг диштиг ашак-даа, кадай-даа кижини дилеп тыпкаш, анаа эккээр. Петр кыскаштары-биле чепсегленгеш, аарыг дишти чүгле казырт кылыр. Бир эвес дижин турдуруп турар кижи аарышкыга шыдашпайн алгырар хамаанчок, чүгле човууртай каaптар болза, шорузу-ла. Хыйылдаш чорукка хөңнү чок хаан анаа, кадык дишти база ап октаптар. Ынчаар чүгле ядыылар-биле эвес, хөрөнгитеннер-биле безин «чугаалажыптар».

Сураглыг болуушкуннар дугайында медээлерниң (кунсткамераның) төөгүзү мырыңай солун. Ол үениң кижилериниң чугаазы: Васильев ортулуунга чадаг селгүүстеп чораш, хаан элдеп чиктиг кылдыр өзүп үнген ыяшка таваржы берген. Ынчан ол кайгамчык солун чүүлдер музейин ажыдарын бодап алган. Демги ыяш ындыг музейниң бирги экспонады апарган. Ооң соонда солун экспонаттар көвүдээн.

1717 чылда Голландияже аян-чоруунуң үезинде Пётр Амстердамда хирургия школазының профессору Ф. Рюштуң өлүг амытаннарны кезип, шиңчип, кадырып каан, ол үеде кайгамчык дээн коллекциязы-биле танышкан. Ол эртемден бо хүннерге чедир долу ажыттынмаан чажытты ынчан-на билир турган: өлүг организмниң дамырынче чүгле анаа — эртемденниң бодунга билдингир химиктиг холуксааны киир сыкыртыпкаш, үрелбес кылдыр спиртке суп, кадырып каан кандыг-бир органның азы бүдүгүнүң (тканьның) төрүмелинден өңүн өскертпейн ол олчаан камгалап арттырар турган. Оон аңгыда уран чүүлдүң чогаадыы кылдыр кылган экспонаттар база бар болган. Чижээлээрге, хол. Ында кончуг нарын аргыглыг кааставга-биле аян киир дааран чеч кедирип каан. Профессорнуң ындыг янзылыг чүүлдери-биле кылган каш-каш аңгы композициялары Пётрну тергиин сонуургаткан.

Бодунуң коллекцияларынга Рюш улуг үнелелди берип, бир эвес садып алыкчы тыптыр болза, өртээн талыйты адаар болган. Оон бүгү коллекцияларының ындыг өртээ-биле долу дайынчы чепсектиг корабль-даа садып ап болур. Ынчалза-даа Петр медицина эртемин сайзырадырынга анатомияның ачы-дузазын экии билип турган. Оон айтыышкынның ёзугаар Россияның Эртемнер академиязынга анатомия талазы-биле дужа-келбе-даа бол, лекцияларны номчуп эгелээн. Ынчан көргүзүг материалы кылдыр делгээр мөчүлер, органнар ылап-ла херек апаарга, Пётр анаа тура душпейн, коллекцияларны садып эккээр турган.

Ол-ла 1717 чылда император Францияга чорупчораш, Кале хоорайга ярмарка болган черге дендии узун, улуг мага-боттуг Буржуа деп кижиге дужа берген. Петрнуң бодунуң узуну 2 метр 4 сантиметр турган болза, демги кижи оон оранчок узун болган. Ынчан хелемечи дузазы-биле ону кел деп алгаш, бодунга чалча кылдыр чугаалажып апкан. Петр Буржуага тааржыр узун кадайны-даа тыпкан. Узун улустуң уруг-дарыы база узун болур боор деп шенээри ол. Күзел бүтпээн. Буржуаларның уруглары, ада-иези дег, узун эвес, анаа кижилер болган.

Буржуа өлүп каарга, дугуржулга ёзугаар ооң мага-бодун анатомнааш, иштики органнарын спирттеп кадыргаш, экспонаттарны Кунсткамерага дужаапкан. Буржуаның чүрээ улуг эр кижиниң дөрт чудуруу хире улуг боптур. А улуг-хырны дээрге бир-ле барба.

Петрнуң 1718 чылдың февраль 13-тен чарлыын ёзугаар музейге четпес-дудуу кижилерни, аң-менни, куштарны чыыр дээн. Ол үениң-биле бир дудуу амытан тып эккелгени дээш 3-тен 10 рубль чедир, дудуу амытанның дүрзү-хевири элдеп болган тудум, төлевирн улам улгаттыр берип турган.

Кунсткамерага оон эгелээш элдеп-ээн дүрзүлүг экспонаттар көвүдеп кирген. Ам ында кижиниң болгаш сарбашкынның чаа ботталып орар төлү, оргазы тудуш, чаа төрүттүнген ийистер, ийи баштыг, сес айлыг оол уруг, бүгү мага-боду дүктүг төрүттүнген чаш кижи дээш, чүнү чок дээр.

Кунсткамераны сонуургадып көргүзер көрүкчүлер элзедири-биле келген кижиге-ле бир хүва ишти водканы кудар, «цукерброд» дээр чемни-даа салыр айтыышкынны Пётр ынчан берген турган, ынаар кирери халас. Ам Петрниң Кунсткамеразын сонуургап көөрү нарыыдаан. Билет өртээ чежемейниң-даа аар болза, ээлчег манаары чүден дора.

Сергей ЕЛКИН.

Кидис өгге ойнап өскеш,
Гитаралап ойнап чор мен.
Ынакшылдың ындын ырын
Ырлазыннаан, ойнап берейн.
Көвей чонум дыңнаар кылдыр
Хөөмейлеп, сыгыртыр мен.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

СЕТКИЛ БАКТА, СЕКПЕРЕВЕС

Совхоз малчыны Панзадаар суурга келгеш, тулугжу Кайгал-оолга ужуражы бергеш, арай шөлээн черже аппаргаш чугаалаан:

— Сеңээ кылдыртып, бүдүртүп алыр бодаан бир чоруум, ажылым бар чүве ийин, дуңмам. Өгде аптара иштинде бир шил водка база сени манап чыдар чүве, аалга барып көрем — дээн.

— Ол чүү ажыл апарды, акым? Кижиниң кылып шыдаар-даа, шыдавас-даа ажылы, чоруур-чорбас-даа чоруу турар-ла болгай, ам чугаалап көрүнер даан, дыңнап көргей-ле мен — дээш, Кайгал-оол Панзадаарже чиге көрген.

— Сээң шыдавас чүвеңни кайын кылдыра бээр мен аан, Аалга чеде бээринге, таптыг чугаалашкай бис аан. Тудугжулар ажылынар чай-дозу кандыг боор улус силер? Ажылга-даа шаптыктавас хире чүве ийин. Мен Ортаа-Чайлагда чайлаамда мен. Баян-Кол унунда аалдар, челеде баглаан бызаалар дег, аралаштыр хонгулапкан бис.

— Бистиң бригадавыс материал чогундан бир ай чыгам ажыл чок туруп тур бис. Акша-төгериктен арай кызыдаар чадавас апардывыс. Шимит-оол акый кайда чайлап тур? Ол аалга баар хереэм бар чүве ийин.

— Шимит-оол Шириинович бе?

— Ийе, ийе, хойжу ээн.

— Оо, мырыңай мээн аалымның адаанда Ширээлиг-Кажт аксында эрги чайлаанда кижи, кожа бис.

— Ынчаарга сонгузу хүн ол аалга баар мен, ол чоруй силерниңиңге кире дужуп, ол чорууңарны чугаалажып көргей бис аан, акым.

— Ындыг-дыр. Силерни манаар бис, дом, утпас сен көрем.

Оларның аразында чугаа оон-биле доозулган. Ийи хонганда, дал дүъш турда, Шимит-оол Шириновичиниң аалынче мотоциклдиг Кайгал-оолдуң халдып эрте бергенин Панзадаар көрүп турган. Шала кежээликтей апарганда, Кайгал-оол-даа келген. Шайлааннар, Панзадаарның кадайы шоочалыг аптаразындан бир шил водканы ужулгаш, Панзадаарга тутсуп берген. Оозу стакан алгаш куткаш, ыңай-бээр ыдамнааш, боду эрниинге дээрткеш, Кайгал-оолче сунган. Дашка божуй берген. Панзадаар база катап куткаш, Кайгал-оолдуң чанынга тургузуп каан. Кайгал-оол:

Шоодуг

«Ойт, бодуңар чүге ишпейн тур силер? Ынчаарга кайын болур»—дээш, Панзадаарже дашканы дедир сунган. Оозу канчаайн дээнзиг, дашканы тудуп алгаш, кадайынче көрген.

— Ол чаңгыс шил чүвеңи чаржалажы бербейн көр, Панза. Ол дуңмаң ишкей-ле — дээш, кадай ашаанче шыңгыы кылдыр көрүп каан.

Панзадаар дашканы база катап эриинге дээскеш:

— Ажырбас ийин, дом. Бистиң сагыжывыс човатпайн көрем. Сөөлүнде таптыг хөөрежип тургай бис аан. Мону ааыт че — дээш, дашказын Кайгал-оолче катап сунган. Кайгал-оол ток кылган. Ийи дугураан шыырак куткан водканың ижин-баарны изиннедир чиңнеп кээрин манап алгаш, Панзадаар үшкү дашказын база сунган. Үшкү дашканың девиң Кайгал-оолдуң бажынче үне халып келген үеде, Панзадаар ам-на чугаазын эгелепкен:

— Че, Кайгал! Сеңээ чугаалаар болган чүвем мындыг чүве. Чартык чылдың чиктелеп санаар шыңгыы санаашкыны келир дей берген, хоюм саны четпес кижи мен. Долгандыр чон-на хөй чүве-дир. «Эки ээр тевер, бак ээзи чиир» деп чугаа бар болгай, сени акша-төгерик-биле деткиир мен, бир хой немеп алырының аргазын тып көөрүң кандыгыл?

Кайгал-оол Панзадаарның кара сеткил сеткип, кара орукче ыдалап орарын дораан биле тыртып каан. Анаа харыы-даа бээр чай алымайн бичии боданып олурда, Панзадаардан чөптүг адырлып алырының аргазы оон бажынга хенертен кире халып келген. Оон анаа чөптүү-биле мынча деп-тир:

— Арай берге-ле орукче айбылап орар акым-дыр силер. Ам канчаар, дүүрээн бот, дүктейген баш. Аргазын хайып көөр апарган кажи-ле-дир мен. Оруумнуң уун актап айтып бээр болган-дыр силер ийин. Ооң соонда бодумну бодум билир, мойнумну бажым билир ыйнаан. Арагаларны база ижип алдым. «Кара дашка харыылыг, долу дашка долаалыг» дээр-ле болгай, «кара сеткил каражага, хоптак сеткил когаралга чедирер» деп чоннуң сөзү бар болдур ийин. Ону бодавааже хоржок — дээш, Кайгал-оол кедээр сойган.

Панзадаар улуг ыракта эвес, ийи-үш хире шала кошкак, ыттары чааш, хойжу коданнарны сүмелээн. Ыт келзе октап бээр чем-даа берип, база дугураан сунуп келген. Кайгал-оол аяктан шуут ойталап, безин тутпайн:

— Ам меңээ арага ижиртир болзуңза, чорууң шуут буураны ол. Ооңнуң артыын бодуң ижип алгаш, дыштанып чыдывыт. Ол шилиниң бодуң сыргап ишпес болзуңза, меңээ багай апаар. Мээн келирим элек. Олчалыг келзимзе, келген дораан силерни оттуруптар мен. Куруг келзимзе, бүдүү келгеш, чыдып аар мен. Меңээ аът-хөл херек чок, ол аартык апаар. Чадаг чоруур мен — деп чугаалааш, байырлашкаш, базып үнүпкен.

Даштыгаа үнүп келирге, аът кулаа көзүлбес дүмбей караңгы, дээр бүргег. Панзадаарның суспугур кара ыдынга оон берген чемин каап берип кааш, хой кажаазынче углапкан.

Панзадаарның удуй бээрин манагзынып турда, өг дүндүүнүп чырыы-даа өшкен. Өлүмзүргей ыржым аалды бүргепкен. Ажытталып алгаш, [illegible] тук шак чиге караңгы чөпте олургаш, Панзадаарның кажаазындан бичежек, манган ак хойну үндүрүп алгаш, эгиннеринге салыпкаш, башкы, соңгу дазаннарын ийи холдарынга ийи аңгы аайлаштыр бөле туткаш, кажаа артында кертикче дүрген ажа халый бергеш, ында дүк шет иштинче кире бергеш, хоюн шетке так кылдыр баглааш, орайтаарын манап олурупкан. Ынчап олурда, чыргалдыг уйгу ону чындырады каапкан. Отту чаштап кээрге, шагы оранчок чыла берген болган. Хоюн эптиг аргазы-биле эгиннелгеш, өгнүң хүн үнер чүгүнден чүъктүг кара буура дег апарган хенертен ажа хонуп кээрге, Панзадаарның суспугур кара ыды девидеп, көргүредир тут-кулай-ла берген. Удуп чыткан Панзадаар хеп-хенертен отту чаштааш, үне халып кээрге, хой чүъктээн Кайгал-оол өгбегер кара теве дег апарган өөнүң артында бо базып олурган. Өөрээн Панзадаар хоюн хүлээп ап, коданынга кадып алгаш, орун адаандан бир шил кызыл араганы ала тыртып алгаш:

— Ол чүгле бодуннуу — дээш, Кайгал-оолга тутсу каапкан.

Аалдың ээлери эртежик туруп кээп, аъш-чем кылып, чалап алган аалчызын чула хүндүлээннер. Панзадаар Кайгал-оолга четтиргенин илередип, чүс акшаның үш калбак саазыннарын-даа сунган.

— Араганарны-даа иштим, аъш-чемиңерни четтирдим. Акша ажырбас боор, акым — дээш, саазыннарны тутпаан.

— Эш-өөрнүң ачы-дузазын кижи чаңгыс катап эвес, хөй катап көөр, четтирер чүве ыйнаан. Хүн чаңгыс эвес, ийис болгай. Соонда сээң өске-даа дузаңны бис база көре бээр апаар болгай бис, алган курьяктыг, ажы-төлдүг кижи-дир сен, шаг кадыраан кончуун көрбейн-дир сен бе, албас мен деп ол чүнүл, хоржок, кадайыңга эрги өремге алдым дээш аппаарыңга ол-ла-дыр— дээш, саазыннарны оон карманынче күш-биле супкан. Кайгал-оол четтиргенин база катап илереткеш, мотоциклинче базыпкан...

Биче-оол ДОЮНДУП.

СОНУУРГАКТАРГА

6,15 КИЛОГРАММ

Цефат деп израиль хоорайның акушерлериниң чаа төрүттүнген ылым чаштың ынча деңзилиг болганы кайгадыпкан. Маджедель-Шамс суур чурттуг ие — Нада абу Салех төлүнүң ол хире деңзилиг болганынга элдепсинмээн: «Мээң он ийи төлүм аразындан бо хеймерегим рекорд тургузар боор дээрзинге чигзинмээн мен» — дээр болган. Ооң мурнундагы он бир ажы-төлүнүң аразындан эң аар деңзилии 4,8 килограмм болган чүве-дир.

Цефатта божудар бажыңның эргелекчизи Шифра Зохарның чугаалааны-биле алырга, Нада абу Салех божуп чадай бээрге, кезиишкин аргазын ажыглаан. Иениң болгаш оолчугаштың кадыкшыл байдалы эки. Рекорд тургускан чаш төлдү даштындан көөрге, алды айлапкан уруглар дег, боткур болуп турар.

КАРА-БЫТ АЗЫ ХАЛЫЫР-КАРА

Француз хоорай Бордоже чоокта чаа кара-быт халдап кирген. Кайыын, чүден тыптып келген чүве ийик, эмнеттикчок кара-быт ылаңгыя ээлери чок бажыңнарны мурнай «эжелеп» ап, анаа хостуг, шөлээн «чаңнап», хевистерге, шала кырының чадыгларынга чуургаларын, сиргелерин төп, тамчыктанып турганнар-дыр.

Оран-бажыңынче чанып келген хоорайжылар кел дивээн аалчылары-биле чарлаттынмаан «дайын» үндүрүп, санитар-эпидемиологтуг станциялар ажылдакчыларын чалап эгелээн. Хоорайның чурттакчылары хөй, а санитарлар эвээш чүве болганда, кара-быт «аг-шерии-биле» тулчуушкуну хуусаазы узун болур деп барган.

БРОНЕЖИЛЕТ ХЕРЕК БЕ?

Приморье крайда бир авиабүдүрүлгеге хамаарыжыр магазинде оңу садып турар апарган.

Ындыг бараанның магазинге кеступ келгени эвес, а ооң өртээниң дендии аары садып алыкчыларга элдептиг-даа, коргунчуг-даа болган. Баштайгы дээреде ооң үнези 28 муң рубль турган. Ону көрген кижи бүрүзү «ынча акша-биле ону кым алыр боор» кылдыр бодаар. Ынчалза-даа амгы рынок экономиказы чүнү кылбазыл — авиаторларның ол бараанын садып алыр кижилер удавааанда тыптып келген. «Щит-1»-ниң (ону ынчаар адаар апарган) амгы өртээ 35 муң рубль.

Сөөлгү каш айларда завод чеден ажыг бронежилетти бүдүрген. Чагыг киргени амдаа чүс ажыг. Ынчап кээрде бронежилеттиг болуксааннарның саны улам көвүдеп орар ышкажыл. Ынчанмайн канчаар. Бистиң күрүнеде кем-херек үүлгедиглери оожургаар тудум, улам хөрлээлеп орда, кижиниң амы-тыны чеже-даа акшадан артык болбайн канчаар.

ОН ЧЕДИ ХАРЛЫГ КЫРГАН-АВА

Нигерияда Каобар хоорай чурттуг Мюм-Зи делегейде эң аныяк кырган-ава.

Мюм-Зи сес хар дөрт айлыг тургаш, кыс уруг божуп алган. Ол уруу база-ла сес харлыг тургаш божупкан. Ам он чеди харлыг Мюм-Зи ынчаар кырган-ава болган-дыр.

236 ХАРЛЫГ

Кыдатка узун назылыглар чизезин кылып чоруткан. Эң узун назылыг кижи ынча харлыг болган. Ниитилелден хоорук ол кижи ырак, бедик даглар аразында чурттап, чүгле оът-сиген, кат-чимис-биле амыдырап, кижи — бойдустуң төлү деп билиишкинни ылап бадыткаарын оралдажып чоруур. Ол кижи хонук дургузунда алды шак хире үени күш-культурага — янзы-бүрү гимнастика кылып эрттирип турар. «Ам кайы хире үр чурттап болур силер?» — деп айтырарга, «Амыдыралдан хөңнүм калы бергижеге чедир чурттаар мен» —деп, ол боданмайн-даа харыылаар болган.

РОБЕРТ ФИШЕРНИҢ ХАРЫЫЛАРЫ

Делегей чемпионнары Роберт Фишер биле Борис Спасскийниң аразында шыдыраа маргылдаазының бешки салыы ээн залга сентябрь 9-та эртер ужурлуг турган. Ону америк шыдыраачы ынчаар саналдаан. Көрүкчүлер болгаш журналистер ол оюнну чүгле парлалга төвүнде болгаш «Маестраль» аалчылар бажыңының залында салган мониторлардан көрүп болур турган.

Маргылдааның арбитрлериниң дыңнадып турарын ёзугаар алырга, Фишер 20 чыл мурнунда ойнап турган үезинде кончуг могаттынар, берге чаңчылын салбаан хевирлиг болуп турар.

Маргылдаага тураскааткан эмблемаларның, чаралдарының база суй белектерниң кыдыгларын бот-боттарынга канчап-даа дөмейлешпес үш кижиниң — Фишерниң, Спасскийниң болгаш ол маргылдааның кол спонсору — «Югоскандик» корпорациязының президентизи Васильевичиниң чуруктары-биле хаажылаан.

Неделя салыг соонда-ла 20 минута үелиг парлалга конференциязын эрттирерин көрдүнгэн. Эрткен понедельникте хайым болган соонда баштайгы парлалга конференциязы эрткен.

Фишер анаа үш айтырыгга харыыларны берген.

— Делегейниң шыдыраа федерациязының үндүргени делегей чемпиону Каспаров болгаш «Югоскандиктиң» үндүргени — делегей чемпиону Фишер дээр түңнелдер-биле чөпшээрежир силер бе?

— Мен мурнунда-ла медеглеп турдум, Каспаров биле Карповтуң аразында маргылдаалар шуптузу бүдүү дугуржулгалыг турган. Мындыг таварылгада чемпион дугайында кандыг чугаа турар боор?

— Бо маргылдаа үезинде хүндүлүг аалчыларның болгаш журналистерниң эвээш болганынга хамаарыштыр чүнү чугаалаар силер?

— Свети Стефанге (Черногорияга) хүлээп алыышкын болуп турда хүндүлүг аалчылар турган-на болгай. Ылаңгыя мен бодум анаа дыка хөй даштыкы элчиннерни көрдүм. А журналистер база дыка хөй болду...

— Неделя бурунгаар силер Россияның ном үндүрүкчүлериниң силерге шагдагы-ла өрезиниң дугайында чугаалап турдуңар. Оон чогум түңү кажыл?

— 20 чыл бурунгаар Москваның «Күш-культура болгаш спорт» ном үндүрер чери мээң «Мээң уттундурбас 60 салыым» деп номумну үндүргеш, меңээ мынчага чедир чаңгыс цент (америк көпеек — ред) бербээн. Оон баштайгы үндүрүлгезиниң саны 50 муң кезек турган.

Ынчангаш меңээ ам ол чер эвээш дизе-ле 100 муң долларны төлээр ужурлуг. Ону төлептер болза, бо дугайында чугаа уламчылавас. Номнуң өртээн төлээн шаанда, кандыг-даа маргылдаа, кандыг-даа харылзаа кылырын Москва-биле чөпшээрешпес мен — деп, ол сөглүнде түңнээн.

(«Труд» со[illegible]-биле алган).

Шүлүк кыдыраажындан

ЧҮГЕ?

«Хая-даш дег чүрээң кадыг —
кээргел чок-тур,
Кажан кезээ байырлыг!»
дээш,
чорупкан сен. —
«Хайыралыым! Маңа!
Доктаа!»
дивээним-даа
Шак ол ындыг сөстеримниң
бадыткалы болган магат...
Ынчалза-даа ... сеткилимни
ажытканым
Ындын, уян ынакшылым
канчап барган?..
Шык, соок турган баштайгы
ол кежээвисте куспактанчып,
Чылыттынчып турганывыс
канчап болган?..
Алак соонда... Чүге черле
мынчага дээр
Адын адап, сени дилеп,
чүрээм саргып чоруур деп
мен?...

• • •

Хары-чазы чагза чагзын,
Хамык черни шыпса шыпсын,
Хары кижи кагза кагзын,
Харын эки көрүп чорзун...

• • •

Улуг-Хемниң күштүг-даа бол,
Унун өрү ага бербес —
Уруг эжиң ынак-даа бол,
Үткан сенче дедир ээлбес...

Николай ОНДАР.
Кызыл хоорай.

«ЧОНУ—ЧООРГАН, ХӨЙҮ—ХӨЙЛЕҢ»

(Болган таварылга)

Бо таварылга 1947 чылдың чазынында болган чүве. Ол кыжын Найдан кырган ортун оглу-биле ийи өг кады Эрзин районнуң Тес сумузунуң Хайзын-Шулуу баары арыгга кады кыштаан. Чазын хар эрип калган. Олар кыштаандан чазаглап көшпээн. Ховуга кыштаан аалдар чазаглап, Сайлыг-Хонаш деп черде көшкүлеп келгилээн. Ол үеде кезек дөргүл-төрел аалдар кыжын кыштаар кыштаглары кожа-кожа болгулаар. Чазын, чайын, күзүн база-ла кады тургулаар.

Найдан биле Норбу кырганнарның уруглары хөй турган. Уруглары аңгыланып чурттай бергеннер. Өөнде оолдарының бичиилери ийи оол, бир угааны багай кыс уруу бар.

Чазаглап көжер деп турда, кыс уругларының улуу божуур дээш эъди аараан дээш ада-иезин келдирип апарган. Ол үеде эмчилер ховар турган. Ийи-чаңгыс эмчилер турган-даа болза, божуур иелер чүгле боттарының өглеринге божуп чораан. Улус божуур, эъди аараан, иениң иштинде уруу эпчок-талган дээнде, ол үениң байдалы-биле хөй уругларлыг кырганнарны, шаанда ламалап, хамнап чорзан чүве билир кижилерни бүдүү, чажыды-биле чалап алыр турган.

Ол үениң байдалы нарын, берге, эргиниң артышкының узуткаар, ындыг кижилерниң эрге-шөлээзин кызыыр дээш-ле баар турган үе-ле болгай. Ам харын шажын-чүдүлгени эгидип ап, эрги чаңчылдарны катап тургузуп эгелей бергени эки-ле-дир. Ындыг-даа болза, божуур дээн иелерге ындыг кижилерден чалап алзын деп сүртаал кылбайн тур мен, чүгле ол үениң байдалын бижип орарым ол. Амгы үеде эртем-билиг, янзы-бүрү техника сайзыраңгай, кижи бүрүзү эртем-сургуулдуг болу бергенде ындыг чүүлдер кайын турар.

Кырганнар уруунуң аалынче чоруурда, өөнге 4 класс дооскан оглу Шулуужап, оон улуг, угааны багай уруу (ол ам чок), бичиизи 3 харлыг Чыргал арткан. Ортун оглу ол үеде база бир чер чорутткан. Ол өгге чаш уруглуг кени арткан турган. Ол аалда бежелээн кодан ээлеп арткаңнар.

Шулуужаптың ачазы тудугжу. Амгы үеде бажың-балгат тудар кижилерни тудугжу дээр болгай. Ол ындыг эвес. Иштиг-саатлыг херээжен улустуң иштинге уруу бодунуң туружундан өскерли бергенде, ону эде суйбап тудар. Божаан улустуң сыртыы саадзан таварылгада ону база чалап үндүрер чораан.

Төрүүр мал-маган төрүп чадааш, чаш төлү иштинге өлүп калган таварылгаларда хол суп, ону сава иштинден уштуп тудар кижи. Ол боду адыш иштинге өй, аргажок бичии бижектиг. Оозун адыжынга эптиг кончуг тудуп алгаш, малдың ол өлген чаш төлүн бичиилеп кезип тургаш, савазының иштинден уштуп каар. Ында база бир эптиг арга турганы чугаажок. Ол мал бир хонганда туруп, оъттап чоруй баар. Ол чүүлдерни карааым-биле көрген мен.

Оон авазы Норбу кырган база анаа эвес. Элээн чүүлдерни билир чораан. Ылаңгыя бичии уруглар сырыңгылап аараанда, улус ону бо-ла бүдүү чалап алгаш баар турган. Амгы ажык-чарлыг үеде ламаларны көрүп чорууурга, улустуң судалын тудар, адыжының иштин көөр боор чорду. Ол кырган база-ла ындыг чорааның эскерип көрген мен.

Чер кырында мөңге чүве турар эвес. Ол кырганнар бурган башкының чаяап каазының ёзугаар боттарының чурттаалгазын чурттап эрткеш, ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге сөөгүн туттурганнар.

Ол кырганнарның боттарындан төрүттүнген уругларындан ам бо хүннерде алды кижи чурттап, ажылдап чоруурлар. Оларның үжү ам пенсионерлер. Ынчалза-даа олар боттарының хире-шаа-биле ажылдавышаан. Арткан үжү база-ла улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап турарлар.

Кырганнарның өөнге арткан ийи оглу, угбазы үжелээ кежээ эът хайындырып, чемненип алгаш, удааш чыдыпканнар. Дүне удуп чыдырда, улуг даш үнгенинден Шулуужап оттуп келген. Караңгыда көстүр чүве бар эвес. Өгнүң иштиниң ыжынга кижи шыдаар арга чок. Өгнүң доозназы изиг демир кырында кээп дүшкен. Өгден үнер дээрге, доонаазы, ынаазы катай дүшкен. Өг өрттенип турарын эскерип кааш, дуңмазы Чыргалды кужактап алгаш, хана доразы хосту ажыглааш, үнгеп чорааш, арай боорда үнүп келген. Өрттенген өгнүң оду чалбыышталып эгелээн.

Кожа өгде чеңгезинге «өөвүс өрттенип тур» деп чугаалап кааш, дедир өрттенип турган өөнге келген. Ооң иштинде угааны багай угбазы удуп чыдар, ында чаш бызаа база бар. Оларны канчап от арызындан уштуп алырын бодап, туруп-туруп өгнүң ханазының доразы-биле үнгеп киргеш, удуп чыткан угбазының будундан тудуп алгаш, арай боорда от арызындан үндүр сөөртүп алган. Ыжынга кижи харлыгар чыгыы. Ол арызында кожа өгде чеңгези чедип келген. Ол угбазы: —Кижи удутпас—дээш, өрттенип турган өөнче дедир чүткүүр. Чеңгези ону туткан.

Ам өгде чаш бызаа арткан. Ону канчап уштуп алырының аргазы херек апарган. Шулуужап өгже база катап хана хозу-биле үнгеп киргеш, бызаазын уштуп алыр дээрге, чеңгези ынатпайн турган. Ол чеңгезиниң сөзүн-даа дыңнаваан. База катап өгнүң ханазын дургаар үнгеп кирипкен. Хавада баглап каан бызаазын арай боорда чежип алгаш, оозун сөөртүп алгаш, үнгеп үнүп келген.

Оон чеңгезинче көөрге, дуңмазы Чыргал биле чеңгези ыглажып турар болган.

— Сени өг-биле катай өрттенип өлүрү ол-дур деп бодадым. Кижи сөзү дыңнавас сен—деп, чеңгези кончаан.

Ынчап турда, өгде чүү боор, отка каттан эдир чаа дег сүрүледир өрттенип калган. Ол үеде дан адар чоокшулаан.

Ол чазын кады чазаар, чайлаглаар кезек төрелдериниң аалдары Сайлыг-Хонаш деп черде чазаглап көжүп чедип келген турган. Ол аразы 3 км хире.

Чеңгези тургаш: — Мында чазаглап келген төрелдеринерге барып чугааланар —дээрге, дуңмазы Чыргалды чедип алгаш, ол аалдарга баргаш, ол дугайын чугаалаан. Оон улустар чедип келирге, өгден чүү-даа артпаан, демир аймаандан кылган эт-херексел өрттенген өгнүң орнунда көстүп чыткылаар, ыжы бурулавышаан чыдар болган.

Шулуужап өгге турган угбазының, дуңмазының болгаш чаш бызаазының амы-тынын ынчап камгалап алган.

Ол эртен төрелдериниң бирээзи чоруткаш, Шулуужаптың авазынга сөс чедиргеш, катай чедип келген. Авазы уругларын көрүп кааш, дириг артканынга өөрээни-биле ыглап орган.

Кижиниң өг-оралы, оон иштинде эт-херексели, кедер идик-хеви дээш, чүнү чок дээр боор. Ол өгнүң ээлери, уруг-дарыы чүгле кедип чораан идик-хеви-биле артканнар.

«Өлден эртар, өрттен артпас» деп тыва улустуң үлегер домаа кончуг шыны-биле өттүр сөглээн. «Чону—чоорган, хөйү—хөйлең» деп чечен-мерген сөстө ышкаш ха-төрелдери оон-моон дузалап тургаш, бүдүн өгнү дерип, тудуп берген.

Ам бо хүннерде бо болуушкунну билир кырганнар Эрзин районнуң кайы-даа совхозтарында ам-даа хөй. Шулуужаптың чеңгези Диимаа Лопсан ам Эрзин суурда чурттап чоруур. Чедеп хар ажа берген, пенсионер. Дуңмазы Чыргал «Чаа орук» совхозта ажылдап, чурттап чоруур. Шулуужап боду Кызыл хоорайда бир албан черинде ажылдап чоруур.

Николай ДАЖИНМАП.

БЕЛЕН-ДАА БОЛЗА

ЧАДААНА. Республиканың тен районнарында ышкаш, төнмес-батпас чаъс-чайык Чөөн-Хемчик районнуң девискээринде уламчылаан турупкан. Ажыл-агыйларның тараажылары бо чылдың күскү дүжүт ажаалдазынга белеткениин алган-даа болза, ооң харазындан бо хүннерде ол ажылче кирип чадап турар. Ынчангаш районнуң бүгү девискээринде тараа чиглеп турар.

А эрткен чылын күзүн чашкан хөй эвес көк-тарааны механизаторлар ажаап доозупкан, бир гектар шөлден ортумак дүжүт 5-6 центнер хире болуп турар.

Районнуң совхозтары малга чем курлавырлаар планын бо хүнге чедир 60 хуу күүсеткен азы сап-чурагай-биле айтырга, 8900 тонна сиген кезер тургаш, херек кырында 5 муң тонна ажыгны белеткээн. Бо ажылдарны —«Чыргакы», «Чыраа-Бажы» болгаш «Большевик» совхозтар чүгээр темпилиг чорудуп турар.

Районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Бута Чимитович Моңгуштуң дыңнадыын турарын ёзугаар алырга, агаарның байдалы бичии-ле экижип эгелээрге, совхозтарның тараажылары дүжүт ажаалдазынче массалыы-биле кирер.

КАРАКТАН КУРТ-КЫМЫС-КАЯКТАР

Бурунгу Делиниң чурттакчызы саргыл карактарлыг кыс солун бо медээниң маадыры апарган. Ол ийи харлыг школачы уруг эмчиге каш ай бурунгаар чулчургайы аарыын, карааа кижинир апарганын хомудап келген турган. Оон тайылбырлааны-биле алырга, ооң карааның чажы-биле кады өлүг кара кымыскаяк карактан үнген мындыг! Удавааанда аарыыры чиде берген, ынчалзажок карактың көөрү баксыраваан, ынчалзажок оон кымыскаяктарның үнери соксавастаан. Коргунчуу-даа кончуг, карактың адаккы хавындан хүнде 50-60 хире курт-кымыскаяк үнүп турган. Медицина шинчилелдериниң талазы-биле Бүгүдениң институттуң хирург-офтальмологтарының ап турары бүгү-ле хемчеглериниң дээштиг эвес боол турары оларның дүвүрелин болдуруп турар. Практикага ындыг хевирлиг таварылга турган-даа болза, ол бо удаада медицинада кужүнге күш четтирбейн турар. Уругнуң карааңдан, кулактарындан курттар үнери өйлеп-өйлеп уламчылап каап турар.

Парлалга арыннарындан.

Чарлалдар

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Назылап кыраан кижилерниң Делегей чылын октябрь 1-де демдеглеп эрттирери-биле холбаштыр **Тыва Республиканың Чоннуң социал деткимчезиниң фондузу** ооң мурнунда 1992 чылдың сентябрь 18-те кылдыр чарлаттынган ачы-буян лотереязының ойнаашкынын назылап кыраакнарның Делегей чылын демдеглээр хүнче — октябрь 1-же — телемарафон хүнүнче шилчидип тур.

Лотереяны тарактканындан кирген акша-хөреңгилерин Кызылдың бажың-интернадының Хайыракан суурга ажыдар филиалын, хоочуннар фондузун акшаландыраарынга бээр.

Чүгле 15 рубль. Ындыг өртектиг ачы-буян лотереязын садып алгаш, «Запорожец» автомашинаны, чымчак мебельди соолукчуну өске-даа амгы үеге тыывылбас бараанарны ойнадып ап болур силер.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 12-де

«НАЙЫРАЛ»: «Гений» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда **Видеозал:** «Рискованный бизнес» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда

«ПИОНЕР»: «Не бойся!» 9.00, 12.40 шактарда. «Соль Чжук Хва» 10.50, «Боевые искусства Шаолиня» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ЧАЯАН - ДӨСТҮГ ӨГБЕЛЕРИМ

● **Хамнар дугайында чугаа** ●

Амгы үеде сарыг-шажын, лама, ламалаашкын дугайында чамдык билиишкиннер чон аразында, ылаңгыя ол адыр-биле кандыг-бир черге-биле холбашкан кижилерде, элээн нептерел бар чыдарын улусчу чаңчыл-ёзулалдарның калбарын, хамылааны-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа ол анаа-ла хевир-майык сүрген, ёзу барымдаалаан эш-кедээшкин, уравлаашкын эзин-чалгыы-биле эвес, кижилерниң мага-бот, сагыш-сеткилдиң, кадыкшылдың, арыглаарының, угаан-бодалды байыдыл, чарашчыдарының оруу-биле чоруттунар ужурлуг. Бөгүнгү амыдыралдан көрүп чорууурга, ындыг-ламаак эвес эрткен үеде анаа-ла малчын, ажылчын, албан-хаакчы, харын-даа чоокка чедир школачы сургуул чорган кижилер чаладып, хогдуруп, мээзин кижилерни 7, 49 хонуктарын, «соңгу чоруун» номнап чоруур апарганы чажыт эвес болгай. Ындыг ёзулалдарга олар ылап-ла сагыым-чалааныг болза, ында багай чүү боорул ээн. Ынчалза-даа чамдыктары боттарының «албан-хүлээлгезин» ном-судурлуг, орба-дуңгурлуг кижилерниң дириг чепсээ чокка, оларның алгыш-йөрээли, аажы-чаңы-биле эвес кылып, харын-даа чон карааңга «ээнгизи дынзый» бергилээн «күүседип» чоргулаары арай эпчок, бүзүренчиг эвес көстүр. Чамдык аныяк кижилерниң, оларның «ыдык-сузуктүүнге» бүзүрээш, түскай өөредилге черлеринче чорударга, сургуул-суюлун ава каггаш, чаңгылап келген, өскээр ажык хайдынып, боттарынга көргүскен идегелди соора ажыглап турарын бистиң солуннарывыс бижип-даа турар-дыр. Ындыглар боттарывыстың-на хамаатыларывыс болганда, «ядарзаанда хамназар» деп чугаада ышкаш эвес, шажын-чүдүлгениң хостуунуң дугайында үндезин хоойлуда магадылаттынган эргелерни чөп ажыглаар, ниитилел, чаңчыл-сузук хоойлу-дурум мурнунга ёзулал-хүндүткелдиг, харыысалгалыг болур ужурлуг-дур ийин але! Кандыг-ла-бир алгыш-йөрээл, дарыга янзылыг чүве номчупкан кижини-ле лама, хам деп сагыл четтирти бербезивис билдингир. Ылап-ла сагыл-санмаарлыг, чаяан-сузуктуг кижиниң кая-даа чорза, чорук-дерээ чогуңгур, барган-баскан чериниң соо арыг, ак оруу чаагай болурун мактап, куузэш, үстүнде чугаалааныывны Тываның сарыг-шажын ниитилелинге, оон чер-черде салбырынга сүгүйтүп, мөгейдим.

Бо чүүлдүң ылыс сорулгазы амы-хүү байдалдыг— чурттап турар девискээримде ады-суразы дириг, ачы-буяныг алгыш-йөрээлдери оон-ноон амыражыдып, байбынчыдып чораан чаяан-дестүг өгбелеримниң сүлде-сүнезиниң төрел-сагыл эргези-биле өндейтип, оларга чаагай сактыышкын, хүндүткел-ёзулалды илергейлеп бедиткээры чүве. Ооң бетинде Өвүр талакы кожаларымда чаяан-сузуктуг сагыжымда илдигип эрткен Моңгуш уктуг, чүве эндевес карак көрүжү-биле сураглыг эрзиң Ак-Бедиге, Бора-Шайда алды баштыг хуна-дегезин адап, кыйгырбышаан чоруур, хам сузук-чалан чыпшынган кыстың билдизинге база бүзүреп, чалбарайн!

Черле ынчаш тыва тоол, үлегер домактарда: чечен чогаалдың проза, шии, шүлүк аймаанда, чамдык эртем-шинчилел ажылдарында барын чугаалаваска, хам болгаш хамнаашкын дугайында билиишкиннер амгы байдалда ламалаашкынга бодаарга, шоолуг нептеренгей эвес. Ону шажын-чүдүлгениң бо адырының ёзулуг төлээлери чораан кижилерниң ховартааны, бар-даа болза, оларның хөйге эскертинмейн турары-биле тайылбырлап болур чадавас. Ук төөгүзүн алыр болза, лама-биле хам тыва чаңчыл-сузук кавызынга барык удаа чаржып келген, кайы-кайызындан калышпас, эл-хол чорааны билдингир болгай. Ынчалза-даа бодум дугайты бо ёзуда хамны тып илередир, шилиир азы өөредир дизейн-дир мен. Оон херээ-даа чок, болдунмас-даа чүүл-дүр. Кижи база чер, октаргай амытаны, оларның-биле тудуш, тыптыштыг болганда, анаа сузук, хуулгаазын боду-ла чаяаттынып төрүттүнгени дээре! «Бурганны даап болап ап болур» деп чугаада ышкаш хамнарны ынчап хоржок! Олар дээрге онзагай үүле-иттириглиг, чүгле оларга хамааржыр ыдык чажыттарлыг кижилер-дир. Ламаларда ышкаш, хам чаяакчыларының түскай өөредилге чери-даа чок, турбас-даа ужурлуг. Лама биле хамның ылгалы харын мында—оларның дериг-херекселдеринде, эмнээр, экиртир арга-билдизинде болуп чадавас. Ёзулуг лама, хамнар тулган астрологтар, пророктар, психологтар, философтар чорааны-биле төрелдешкек. Мынчап кээрде, ламалаашкын, хамнаашкын күзээн-не кижиниң семеп четпези ховар чаяан, ыдык ышкажыл!

Чогаалчы, эртемден М. Б. Кенин-Лопсан меңээ хамаарыштыр

Аттыг-чарлыг тоолчуларның
ыткан тоолун
Анай чаштан дыңнаан
болгаш
ылыг боор сен—

деп хөрүмнеп бижээнинин кырынга, тоолчулардан-даа артык сураглыг хамнар алгыжы дыңнап өскенимден шүлүкчү салымым кол хамаарышкалыг деп анаа немей мынчап апаазы-дыр мен. Чоокка чедир-ле ыттап дидиимес оргаа болза. Үе-шаанда ала-кемниң ук дөзүнге улуг хамнарның турганын, чаңгыс-даа бол, салгалы ам-даа барын засчежик деп билип бүдүү чоруурачым-даа чоруур кижи мен. Ачамның сөзү-биле, оон аймаанга мөге хам база турганын ол сөглеп каан болган, ла, бажын ковайтпас мен. Ачамның төөгүп бергенинден алырга, Мөген-Бүренде хан-төрел улузувустан даай-өгбе Саая Чивекей чүгле бо девискээрге эвес, харын алтай, моол кожаларга безин улуг алдар-хүндүлүг «кудай-чер, кулак-көрүштүг», каш янзы көрнүп, хуулар, эллеп кайгамчык илби-шидичи, өттүр көрүкчү, ындынныг алгакчы, каргыш-чаттыг хам чораан кижи-дир ол. Мөген-Бүренде күүй даай-авалаарым авамдаа ону «чаяаныныч киленинден өрттенип хып калган» дижирден башка, делгередип чарлаар хөнү чок улус. Өлүг-даа болза ыдыктыг кижиниң чажыды безин үнелиг, ону мен база сагып чорууур кижи мен. Ол хуулгаазын өгбевистиң авамның аксын дамчып келген чайынналчак алгыштары мээң мээ-медерелимде, сүлде-чаянымда база сиңип, өй-өйлеп сүмележир өнчү-курлавырларым болуп арткан.

Кижи амытан бүрүзүнде бар чүведе үен-даян чүве чок, номчукчу моңу жаргон —чүдек-бужар дей бербес боор деп идегээйн. Ламаларның, чамдык өске-даа кижилерниң думчук таакпызын чүге хереглээрин, хамнарның хевергеи кижиня күгүп, сы базыртырының ужурун билип алырынга мерген угаан негеттинмес. Саая Чивекейниң чамдык алгыштары М. Кенин-Лопсанның эртем ажылында база ажыглаттынган. Шылгараңгай өгбениң чүгле алгыш-йөрээлдеринден безин ооң дугайында улуг монографияны бижип, бөдүүн эмнээшкин рецептилерин тургузуп болур. «Чивекей хамнай бергенде, ооң самының эзининден хатсалгын үнүп, арын-баш чайгаар сергел, харын-даа дидиренчиг апаар. Алгыжының, дериг-дүңгүрүүнүң ылаңгыя ыыт-даажындан кижи куудуп, албыстап, дирепнеп-даа болур, өкпе-хөрээнче чези-хылыжын өттүр шаштынып, хан кызыл демир-дезин, одун-көзүн чылган, сыра бергенде, сөөк чештинер, килеңнээнде, аксы-сөзүнден кижи-даа өрттенип-хүюкталы берги дег!» —деп, авамның бо сактыышкынындан күчүлүг фокус-хам деп сөглээрден угаан билген мен. «Сагыштан аарыыр, сузуктен экирер» деп тыва чонувустуң бо кайгамчык мерген үлегерин чогум-на лама-хам, хүрээ-хиит уган чүүлүнге хамаарыштырып, ону улусчу медицинаның эң чиге, допчу кыйгы-лозуну, өлүм чок номнал формулазы деп бот-дугайты ынчаар билип чоруур кижи мен.

Амгы үеде мөген-бүрейчилерде Чивекей өгбениң мага-бодун Аспатыза азы Хем-Бажында шыгжаттынган дээр догааштыпыг барын билир мен. Ол ийи янзы бодалдың шынын тыварыга бо кавыда бистиң хоочуннарывыс дузалап, улуг ыдыктыг хамывыстың сактып ёзулаарынга төлептиг улуун киирерлер дээрзинге бүзүрээр мен. Биче шаамда школачы эжим, база-ла чоок терелим, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Ч. И. Дарыя-Базырның бир чайлаан черинде, богаа дег тейниң чыыс бажында үе-шаанда черле онзагай хүндүткел-ёзулал-биле орнукшутканы илдеп — кызыл-сарыг инек-даштардан хорумнап салган кижи хөөрүн ол: «Кончуг киживистиң сөөлгү кавай-чыдыны ол чүве ый. Чаак»— дээн кижи. Чевег чоокку үениң дээрзи-ле ылап: чыдының бир ужунче көжүре иткилеп каапкан даштар орнундан дашкаарлап үнүп келген, барык-ла ониаан көк даалымба пес эскии, эъттиң үттүг-чарны черегни кандыг-ла-бир кижилер коптарып турганын херечилеп чыдар.

Кымның-даа болза, өлген кижи хөөрүн, чер-чурттуң ээлериниң чөпшээрели чокка чазарлаар чорук чүдүлгеге канчап-даа таарышпас деп, ону кады барып көрүп чораан эштеримниң килең-биле бүрүү шаап турганы-ла чөп. Бо эскерииимниң биче мурнунда, Мөген-Бүрениң Туруг, Шын сл ынчаар документалдыг кино-чурук тырттырып чоруп турган англи этнографтар-биле чугаалажыр аргалыг болган кижи мен. Оларның бирээзи, делегей чергелиг эртемден, этнограф, Моол талазы-биле сураглыг специалист, барык-ла арыг орустаар агай-дээрге Каролина Хемфри Чивекей хамның дугайын база билир кижи болган. Ёзу барымдаалаар болза, ол бистиң чажыдывыс, бодувустуң эртемденнеривистиң шинчилеп, алдаржыдар ужурлуг турган ыдык киживис-тир ийин але! Ынчалза-даа ук англичаннар өске чоннуң херээнге кичээнгей-хүндүткелдиг, тергиин чазыыл-чурумнуг улус болганы-биле, биске эки сактыышкыннарны арттыргаш барганнар. Хуулгаазын даай-өгбе хамга сонуургалым моон-биле хаптаны ол эвес, дагын бир эглип кээп, чугаалай бээримдаа чадавас.

Пермь областың Ольховка суурундан аныяк тыва эр Александр Ооржак «Шын» солунну дамчыштыр чүгле Хемчик кавызынга эвес, бүгү Тывага сураглыг хам чораан кырган-авазының эрткен оруктарын сонуургап, бичиизинде анаа тарбыдадып, эмнедип-доминадып ап чорааның ажоок чылыы-биле сактып бижээн таварылга эвес турган боор. Мен анаа арга-сүме кадып шыдавас-даа бол, ооң ыдык сүлде-чаяаңга хүндүткелдиин үнелеп, сагыш-сеткилимни каттыштырарынга меңде база анаа кандыг-ла-бир төрелдешкек чылдагаан барын магаа бижип, ажыдар болдадым. Ачамның кады төрээн акызының өөнүң ээзи кадавыс Бай-Тайга — Мөңгүн-Тайга аразынга, Барлыктан Өвүр Саглызынга чедир, сурагжаан хам турган. Бистиң кезек оон шын адын билир-даа болза, Адавас-Хам деп ойзу адаар улус бис. Мен ол чанчылывыска шынчы болуп, бо чүүлге оон шола ады-биле доктаайн. Төрел аймактың ажыл, амыдыралының эл-хол, чанчыл-сагыызының гай чорааның чугаалаваска, ол өг-бүлениң ийи-ле эр, кыс хиниг оол, кыс чүвелери-биле (оларның ам кайызы-даа чок) үе-черге болуп, кады ойнап, анай-хенче бажы дозуп, кадам бисти ур эдертип чорааның-даа оон чаяан-сузуу меңээ база халдап чораан ышкаш.

Ийет, ам кадавысче эглип келийн. Ол бүгү дериг-херекселин кеткеш, боску арай дунукумаар-даа бол, алгаапып, самнап үнгенде, уну, арны-бажы сүрлүг, чыдын-шимчээшкини дүлгээзиниг, хай-бачыт-биле, тыынап-ла, серижип алган ышкаш, коргунчуг чиптим апаар, килең-кыйгызы ала-чайгаар куттулап —ёзулуг-ла эътке доңнуп коргуш-катаалыг амытан чүве ийин! Чамдык ном-дептерлерде хам алгыштары кылымал бүзүренчиг эвес, кадамның ындыг эвес —күчүлүг хамнардан үн алчып келгени-биле бурун, үзе шаап турган ышкаш күштүг, шынзыг болгулаар. Ол бодун «үстүкү оран-биле тыртыштыг кижи мен» дээр. Кызаңнаашкын, диңмирээшкинни, долу-чайыкты баш удур дуюп кааңда, өглеривис хоолайларын ужулдуруп каап-тар, боду сыры чайыннаажындан чажыртынары-биле өг дээвиирниң ыштыг сарыг кидизи-биле так ораапкаш, чайык эртикже, далып-моорал чыдар. Оон ындыг «зарлы» меңээ база чыпшынып, мага-бот миннишкини, сагыш-биле кудай бүргээрин, булуттуң өң-чүзүнүнден, хевиринден чаъс-чайыктың хемчээлин, үргүлчүлелдиин, чаңнык-халаптың болур-болбазын-даа өйдүктүрүп билиптер апарган мен. Ээзир азы хартыга булутче шымнып, шүүргедээн дээлдигеннер караннадып, удаа-даараа киштешкен дунаргай, бүргег өлүм-ыржымда сарлыктар дешкилешкен, сыгыр дан бажында көшкелиг черге кужүгеннер узун суук кыддыр чарыштырыпкан болза, ол бүгүнүң соонда чүү болуру меңээ база илдең апаар. Кадамның «кудай чер-биле тыртышкаа» долгандыр турар өлүг-дириг бойдус-биле тудуш холбаалыг хире чүве. Кандыг-бир бак-өштү азы болуушкунну кулак, көрүш, эът-кеш, чыдыыргал, амытаннар аажы-чаңы-биле медереп билиш кабзарында сизагай тывызык, чажыт чүве-даа чок. Ындыг психологтуг минниишкиннер кадык, чарт, чиге угаан-сарыылдыг, эскеричел, анаа-ла оваарымча-серемчилелдиг кижи бүрүзүнде бар болганда, ында кижи элдепсинер, кайгаар чүве база чок. «Сагыжым эндевейн-дир» дижирип висте ужур-ла бар болдур ийин. Кадавыс дириг чораан үеде, оон-биле үргүлчү кады-кожа чорааш, үстүүртен, черден-даа кандыг-бир хай-бачытка таварышпайн чорааныывыста, ооң ура-билдизи бар турган деп ам-даа бүзүрээр кижи мен. Шаг-төөгүден бээр бо үеге чедир чер, октаргай шинчилээрниң кичээнгей хайгааралындан душпейн келген кайда-ла-бир ажыт-ажыт, катчимис, аржаан-дестерлиг Шамбала дөргүнүнде элдеп-кайгамчык болбаазырал, доктаап турупкан үр назын, чүүл бүрү хуулгаазыннар дугайын эң-не баштай база-ла кадамдан дыңнаан мен. Ол дөртен чылдарның ортан үезинде боор, дарга-бошкалар оруундан хайы быдам Сарыг-Хая Кулаа, Мойнальык, Үзүк ол ынчаар чайлап турувуста, кадавыс дыка-ла хей-эъттыг, дужүткүр хамнаан. Ол дошкун шагда бистиң аймактың улуг, бичии кижилериниң аксы бир-ле шооча —чаяан-дестүг шувагачывыстың чажыттарын ынаныштыг кадагалап билип турган бис. Бир-ле хүн оон уруу Өнер-биле апай-хураган чандырып чорааш, мен —хөй херекселдиг доңгураамны дуңмам — кызыл шуру карактыг чустукчугежип чидирипкен турувуста, кадам бистерни эдертип алгаш артыш-шырыштыг чарыкты кезип ок, билзек чүгүртүп чорааш, тып бергенин ам-даа сактыр кижи мен. Сөөлзүредир билип чорууурумга, ол физиктиг бүдүмелдер шынарлары-биле кедергей таныш, астролог-хам чорааны-ла ылап кижи-дир. Каран чүдүлгениң ёзулуг төлээлериниң баажы-хуулгаазыннары бойдус эртемнери, улусчу чаңчыл-сузуктер, педагогика, медицина, философия, чечен чогаал-биле сырый холбашкан чорааныңга ам кым-даа маргыжып шыдавас. Бо туруш-биле үнелээрге, лама-хамнар кочу чугааларда ышкаш, «Коңга дамбыра чайып», «Салбаннадыр самнап» чораан куруг хоозун мегечи, хуурмактар эвес, төрүмел-чаяаныдан улуг эртем-номналдыг кижилер ышкажыл! Оларның эстетиктиг, угаан-бодал деңзигүүрү дыка бедик —кижиниң сусталп өөредириниң чаяаттынган эртемденнери-дир. Ынчангаштың олар ховар, үр бодарап төрүттүнер салымныг болганнары ол эвес бе?

Кадавыс 50 чылдарның барык ортанга чедир бүдүү алганып, самнап, ону билир, бүзүрээр кижилерниң мага-бот, угаан-медерелинге тойлу көрүнчүк дег, чайынналып, ойнап келген. Ооң боду үе-шагның каржы-дошкун истеп-сүрүүшкүннериндеп могап-шылап, дериг-херекселдери Мугурнуң бир шогжаңында эрте-ле шыгжаттына бергенин, бистиң кезектен өске кым-даа билбес чүве. 7 чыл школазын доосуп, Кызылга сургуул апарган тургаш, кадамны кандыг-ла-бир херек ужун шиитирип чоруй барган деп дыңнаан мен. Чогум-на ынчан, Сталин, Бериялыг кезектер ирий бергенде, Н. С. Хрущевтуң чарлаан келделиинге таварышкаш, Кызылга хосталып чедип келген кадамны төрелдерден эң-не баштай мен көөр ужурга таварыштым. Ооң олуруп чораан «чогуур черлери» мүн-не шыгжап-ла турган хевирлиг, эрги тыва тон, арылыг сапык идии-биле ол Кочетов кудумчузунга ээдереп кылаштап чорда тап кааш, пазыдай берген хөөкүй кадамның арын-шырайының коргунчуу-биле өскерлип, арып-дорун баксырааның көргеш, харлыга берген мен. Ол мени арай деп таныл кааш, хензигден-не медерелин ышкынып, чүрээ чарлы бербээн—шоо бүлере берген каракарындан чаш дамдылай берген... «Көрейлер столовая-зынга» эдертип аппаргаш, ында баз чемни бажындан ап, бир-бир стакан кызыл араганы, аъш-чемни карак чажы-биле холуй ижип-чип ора, «хөөреш кенинвистен» билдингенин бо. Сагыл-номналында чүве карак ажыттап, амылыг чүве тыны үспес, арта-ла херээжен кижиге хамаарыштыр бүзүрээл, бижип, чугаалаары безин дылга эптешпес — «бодунуң-на холу-биле хой оорлап, өлүрүп чээн» дээр кандыг-ла-бир каржы, өжээтен кижиниң кара нүгүлүнүң кырынга, эгезинде бодааным ышкаш, хам чаяаны база чыда калбааны ылап болган. Ол шагда чүгле оз безин кижини бакка сугарынга четчир «барымдаа» турган чүве-дир ийин. Назыдай берген, дыл билбес шуваганчының быраштазы кадыг ажыл, каржы аажылаашкын ону мыначар кадыр сорупканнын бодааш, бир-ле дугаар аас дегген арага, килең-кээргел тевиинден арай бооңда-ла туттунуп үндүм... Аас-кежин боол, үр болбаанда-ла келдерел ону агартып, хостапканы ол болган. Даартазында, ынчаарда мен күрүне хандырылгазынга турган меңээ, таакпы садып тыртар дээрден башка кандыг-даа ажыглал чок чыглы берген чораан шүлүктерим, чүүлдерим гонорары —элээн каш рубльди кадамга хойлаткаш, Тээли баар чүък машиназының херээнге олурткаш, үделкен мен. Чүге дизе ооң алыс чурту —Бай-Тайга, хамык хан төрел чүвелери-даа ында. Мөңгүн-Тайгаже чапарда, таварыыр черлери Шуй азы Бай-Тал боор кижи-ле болгай....

Кадам аал-оранга келге-ле, 70 чылдарны элээн ажыр чурттап четтигипкен. Ол үеде бо девискээрге арткан эң улуг хам өгбелеривисти бүгү аймаавыс, чонувус-биле сөөлгү орукче аъткарган бис. Ынчаарда ооң ёзулалын кожуунуң удуртукчуларының бирээзи, кадамның чиңгине чээзи, ам бо хүннерде найысылалда улус депутадры В. Х. Сүге-Маадыр база мен башкарып эрттирген бис. Мында солун, демдеглексенчиг чүве чүл дизе, ол үеде элээн алдар-сураглыг апарган бистиң аайывыс-биле-ле боор, анаа чедир-ле хам, лама уктуг кижилерни кочу-шоот-биле көрбүшаан турган чамдык дарга-бошкаларның ук орнукшудулгага кирискени болур. База элдеп аа?!..

Бо бүгүден хензиг түңнел. Чивекей-Хам, Улуг-Хам, Холурааш азы Коңгур-Хам, Кара-Уруг-Хам, Адавас-Хам, Согар-Хам, Чыдым-Хам... Ниитизи-биле, Мөңгүн-Тайгага сураглыг хамнар чорду! Ынчалза-даа чаяан-дестүг өгбелеримниң ачы-үре салгаа оларның-биле хаглы бербээн. Эртенниң-не дужунда Биче-Мөңгүн үүнче ак сүдүн өргүп, ооң артыш-кужузундан айыс ап, алгыш-йөрээлин салбышаан, чүүл-бүрү келди, сылданышкыннардан улуг-бичини чайладып, экиртпишаан турар Каксан-Иргит уктуг кижиниң бузураткан сайынын ыжы, чыды Бай-Оваа кавызындан думчукка хап, ачы-буянныг сөстери кулактарга дыңналып кээп турар болдур ийин! Бо-даа сүлде-чаяанның акывыстың намдар-оруу, хуу-салымы үе-шагның мунчулуушкун-мунгаш-талыышкынындан, боогдал-кызамзалындан чайлаваан. Ынчалзажок ада-ызы-гуур салгаан чаяан-дестүң чүшкүрген от-көзү, илби-шидизи кижилерниң мага-бот, сагыш-сеткилинге арыглакчы күш, ачы-буянны чаяап турда, оон ыдык чажыдынга чөрүштүр делгередип чарлаары —мээң эрге, бүдүжүм эвес, бо хире-чергези-биле хуулгаазын өгбелеримге хүндүткел-ёзулалым сөстерин доозайн.

Салчак МОЛДУРГА,
Башкы, шүлүкчү, күш-ажылдың болгаш культураның хоочуну.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 27020 экз. Чагыг № 177.